

GİRİŞ

İslâm âleminde zâviyelerin doğuşu konusu, tasavvuf akımının başlangıcı konusu ile paralellik arzeder. Hicrî II. yüzyılın (M. VIII.) sonlarıyla H. III. yüzyılın (M. IX.) başlarından itibaren İslâm âleminde gelişmeye başlayan tasavvuf akımıyla birlikte, o zamana kadar yalnız Budizm, Yahûdilik ve Hıristiyanlık gibi mistik bir düşünüş ve yaşayış biçimi ortaya koyan dinlerin yayıldığı alanlarda görülen bir müessesenin, müslümanlığın yayıldığı alanlarda da ortaya çıktığı müşâhede olunur. İçinde belli bir tasavvuf görüşünü paylaşan ve "şeyh" adı verilen dînî bir otoritenin başkanlığında bunun uygulamasını yapan kimselerin bir arada yaşadıkları bu müesseselerin ilk defa nerde ve ne zaman görüldüğüne dair bugün için kesin bir şey bilinmemektedir. Ancak hicrî II. (M. VIII.) yüzyılın sonlarında vefat etmiş olup ilk olarak "sûfî" ünvanını aldığı bildirilen Kûfe'li Ebû Hâşim Osman b. Şerîk'in Şam yakınlarında Remle denilen yerde ilk zâviyeyi kurduğu gelenek halinde kabul edilir¹. Kaynaklarda, o devre gelinceye kadar tasavvuf ehlinin bellî ve özel bir yerde bir arada yaşadıklarına ait hemen hiç bir kayda rastlanmıyor. Sadece zaman zaman evlerinde toplanıp sohbetlerde ve müşterek ibâdetlerde buldukları biliniyor. Aslında Ebû Hâşim tarafından Remle'de ilk zâviyenin kuru'lduğunu nakleden rivayetin gerçeği ne derece yansıttığını tesbit etmek mümkün olmamakla beraber, söz konusu zâviyenin Şam dolayları gibi eski devirlerden beri Hıristiyan ve Yahudi mistiklerinin ve manastırlarının yaygın bulunduğu bir bölgede kurulmuş olması bir bakıma dikkat çekicidir². Bu itibarla o zamana kadar mevcut olmayan veya olmadığı rivayet edilen bu müessesenin tamamiyle olmasa bile bazı yönlerde bu manastırlardan etkilendiği akla gelebilir. Nitekim *Nefehât'ül-Üns*'deki hikâye bu noktayı düşündürcek niteliktedir³.

ZÂVİYELER

(Dinî, Sosyal ve Kültürel tarih açısından bir deneme)

AHMET
YAŞAR
OCAK

1. Msl. bk. Lâmiî Çelebi, *Terceme-i Nefehât'ül-Üns*, İstanbul 1270, s. 83.

2. Suriye ve özellikle Şam dolayları çok eskiden beri ve İslâmî devirde, Saint Aninas, Saint Dacius, Saint Jean ve Saint Julien gibi hıristiyan mistikleri ve bunların müridlerinin yaşadığı manastırlarla dolu idi.

Ne olursa olsun, ilk olarak Remle'de ortaya çıktığı bildirilen zâviyelerini tasavvuf akımlarının yayılışıyla paralel olarak çabucak gelişip yaygınlaştıkları görülmektedir. IX. yüzyıldan itibaren Bâyezîd-i Bistâmî (874) Sehl-i Tüsterî (896), Cüneyd-i Bağdâdî (910) v.s. gibi ilk büyük temsilcileriyle artık mektepleşmeye başlayan İslâm tasavvufu, İmam Gazzâlî (1111) den sonra tam bir tefekkür sistemi haline gelerek bir taraftan Mısır üzerinden Mağrip (Fas, Ceza-yir, Tunus) ülkelerine doğru ilerlerken, diğer bir koldan da İran üzerinden Hârzem ve Mâverâünnehr'e intikal etti. Aslında bu müesseselerin süratle yayılmasında tabiatıyla siyasî ve rûhî bir takım sebeplerin bulunduğu muhakkaktır. Nitekim Abbâsî halifelerinin maddî ve mânevî nüfuzlarının sarsıldığı XI-XIII. yüzyıllarda, çeşitli bölgelerde bağımsızlık kazanmak maksadıyla bir kısım mahallî emirlerin harekete geçtikleri bilinmektedir. Bunlar çoğu defa kendilerine dinî bir dayanak aramak zorunda bulduklarından, halk üzerinde büyük bir nüfûza sahip olan şeyhlere zâviyeler, hânîkahlar açıyorlardı. Haçlı Seferleri sırasında devamlı maddî ve mânevî felâketlere uğrayan ahali de muhtaç olduğu sükûnu ve huzûru bu müesseselerde arıyor ve buluyordu⁴. Bundan başka büyük servetler kazanan zenginler hükümdarların hışmından korunmak için bir takım zâviyeler açarak buralara zengin vakıflar tahsis ediyorlar ve bunların idaresini evlâtlarına bırakmak suretiyle servetlerinin âileleri içinde kalmasını temin ediyorlardı⁵. Bütün bunlara ilâve olarak dinî duyguların oynadığı rolü de belirtmek gerekir. İşte sayılan bu ve benzeri çeşitli âmillerin etkisiyle IX-XIII. yüzyıllarda bütün İslâm ülkeleri zâviye ve hanikahlarla dolup taşmaya başlamıştı.

I — ZÂVİYE TERİMİ VE KAYNAKLAR :

Esas konumuz olan Anadolu ile öteki İslâm ülkelerindeki zâviyelere geçmeden önce "zâviye" زَاوِيَة teriminin tarih kaynaklarında nasıl ve ne gibi anlamlar ifade ettiğini mümkün olduğu kadar gözden geçirmekte fayda vardır

Tarihi metinler incelendiği zaman genellikle XIV-XV. yüzyıla kadar olanlarda, şehir, kasaba ve köylerde veya yollar üzerinde kurumuş olup içinde belli bir tarikatta mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yolcuların bedava misafir edildikleri belli bir müesseseyi ifade için zaman ve mekânla göre değişik terimlerin kullanıldığı müşâhede olunur. Bunlardan en çok geçen olan "zâviye"nin yanında, "ribat" رِبَاط "hângâh" veya "hânîkah" خانگاه , "buk'a" بَقْعَة , "savma" صَوْمَعَة , "düveyre" دَوِيْرَة , "medrese" مَدْرَسَة terimlerine de rastlanır. XIV-XV. yüzyıldan itibaren ise, yine "zâviye" kelimesiyle birlikte bu defa seyrek olarak "hânîgâh" ve en çok da "îmâret" عِمَارَت , "tekke-tekke" تَكِيَة , "dergâh" دَرگَاه ve "âsitâne" آسْتَانَة terimlerine rastlanır. Bütün bu sayılardan "düveyre" ve "savma" terimleri en çok Arap ülkelerinde kullanılmış olup aynı zamanda hıristiyan manastırları (couvent-monastère-ermitage) için de söyleniyordu. "Ribat" ilk devirlerde sınır boylarında, cihad ve gazâ için gönüllü savaşan gâzîlerin yaşadıkları müstahkem mevkilere denmekte iken zamanla bunlar tasavvufî bir niteliğe bürünüp zâviye haline gelmiş, çok daha sonraları ise sadece kervansaray oluvermiştir⁶.

3. Bk. s. 86. Nefehât'ül-Üns'teki bu rivayete göre bölgenin hıristiyan hükümdarı bir gün ormanda dolaşırken Ebû Hâşim'e rastlar ve ona kendinin ve arkadaşlarının toplanabilecekleri bir yerleri olup olmadığını sorar. Menfi cevap alan hükümdar, böyle bir yere ihtiyaçları olduğunu söyleyerek onlara bir bina yaptıracağını bildirir. Ebû Hâşim'in zâviyesi bu şekilde kurulmuş olur.

4. F. Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1966, 2. bs., s. 167 v.d.

5. C. Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, trc. Z. Meğamız, İstanbul 1329, III/397 v.d. Aynı âmil'in Osmanlıların ilk dönemlerinde de belireceği ilerde görülecektir.

6. Aslı farsça "Hângâh" خانگاه olan bu kelime arapçaya "Hânîkah" خانگاه (çoğulu Havânîk خَوَانِك) şeklinde geçmiştir.

7. Arapça olan bu kelimenin aslı "Tekkiye" تَكِيَة olup dayanılacak, oturulacak yer anlamına gelmekle beraber Türkiye türkçesinde "Tekke" تَكِيَة olmuştur.

XII. yüzyıl sonlarıyla XIII. yüzyıl başlarında Mısır ve Sûriye'yi dolaşan seyyah İbn Cübeyr, buralarda rastladığı zâviyelerin "medrese" diye de adlandırıldığını⁹, bir çeşit büyük zâviye olan "Hânikah"ın Sûriye'de "ribat" ismiyle anıldığını söylüyerek bu binaların garip yolcuları ve dervişleri barındırdığını haber veriyor¹⁰. Ondan aşağı yukarı bir yüzyıl sonra aynı yerleri dolaşan Endülüslü seyyah İbn Batûta ise Irak-ı Acem'de "medrese" kelimesinin zâviye demek olduğunu kaydeder¹¹. Ayrıca İranlı tarihçi Hindüşah-ı Nahcivânî, hemen hemen aynı devirde İran'da "hânigâh" diye anılan zâviyelere Bağdat ve dolaylarında "ribat" denildiğini ifade ediyor¹². Salâhaddin Eyyûbi (1175-1193) nin, Mısır'da mevcut dervişlerin reisi için yaptırdığı büyük zâviyeye ise "Düveyret'üs-sûfiye دويرة الصوفية" ismi verildiği biliniyor¹³.

Tarih kaynaklarındaki bu örnekleri çoğaltmak mümkündür; fakat kısaca söylemek gerekirse, Mağrip ülkeleri dahil XI-XIV. yüzyıllarda Mısır, Sûriye, Irak ve İran gibi İslâm ülkelerinde bir tasavvuf müessesesi olan zâviyelere böyle değişik adlar verilmesine rağmen en fazla "zâviye" teriminin kullanıldığı göze çarpmaktadır. Söz konusu kaynaklarda yer alan kayıtlar, bunca değişik terime karşılık, ufak tefek önemsiz şekil ayrılıklarıyla bir tek müesseseyi anlatmakta, hatta kullanılan cümleler bu terimlerin aynı şeyi ifade ettikleri intibahı açıkça ortaya koymaktadır.

Anadolu'ya gelince, daha Selçuklular'dan başlayarak pek seyrek "ribat", daha çok "zâviye" ve "hânikah" terimlerinin kullanıldığı anlaşılıyor¹⁴. Osmanlı çağında ise "ribat" kelimesi hemen hemen kaybolarak bu ilk sayılanlarla birlikte tarihî metinlerde ve kitabelerde "imâret" ve aşağı yukarı XIV. ve XV. yüzyıllardan itibaren "tekke", "dergâh" ve "âsitâne" kelimelelerinin yer aldığı görülmüyor.

Osmanlı çağında özellikle sosyal müesseselerin en olgun çağını yaşadığı XVI. yüzyıldan başlayarak "hânigâh", "tekke", "dergâh" ve "âsitâne" terimleri arasında

yavaş yavaş -çoğu defa şekille, teşkilatla, büyüklük ve küçüklük ile ilgili olarak- bir takım nüansların ortaya çıktığı anlaşılmaktadır¹⁵. Söz konusu devirden itibaren meselâ hânigâh, tarikatların merkez zaviyesi olup içinde tarikatın kurucusunun türbesi de bulunan büyük bir binayı ifade eder¹⁶. Oysa Orta Çağ'da bu kelime nerede ve ne büyüklükte olursa olsun genel anlamda bir zâviyeyi belirtmekteydi. XVI. yüzyıldaki bu anlamıyla meselâ Bektaşîler'in "pîr evi" dedikleri Hacı Bektaş'taki Hacı Bektaş-ı Velî zâviyesi bir hânigâhtır. "Tekke" (çoğulu "tekâyâ **تک**) ise daha çok şehir ve kasabalarda hânigâhtan biraz küçük zâviyelere deniliyordu¹⁷. "Dergâh" ve "âsitâne"ye gelince, yine aynı anlama gelmekle beraber özellikle Mevlevîler'in zâviyeleri hakkında kullanılıyordu. Yalnız "âsitâne", içinde Mevlevî dervişlerinin tâlim ve terbiye gördükleri "çile" çekerek "dedelik" pâyesine eriştikleri merkezî durumda olan büyük dergâh anlamına gelmekteydi¹⁸.

9. F. Köprülü, "Ribat", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 275. Burada ribat müessesesinin doğuşuna ve çeşitli müslüman ülkelerdeki gelişimine ait kıymetli bilgiler vardır. Ayrıca bk. Gabriel Marçais, "Ribat", *Encyclopédie de l'Islam*, I. bs.

10. Bk. *Rihle*, nşr. De Goeje, Leiden 1907, 2. bs., s. 272.

11. A. g. e., s. 245.

12. Bk. *Tuhfet'ün-Nuzâr fi Garâib'il-Emsâr*, Kahire 1933, 1/148.

13. Bk. *Tecârib'us-Sefef*, nşr. A. İkbâl, Tahron 1313 şemsî, ss. 320-21.

14. *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 1/239.

15. Msl. bk. İbn Bibî, *Ei, Evâmir'ul-Alâiye fî'l-Umûr'il-Alâiye*, nşr. faksimile A. S. Erzi, Ankara 1955, ss. 499-500.

16. *Kamûs-i Türkî* ve benzeri lûgat kitaplarında yer alan bu terimlerle ilgili açıklamalar genellikle bunların son devirlerde kazanmış oldukları anlamları yansıtmaktadır. Bu itibarla bu ifadeler bu terimleri tam anlamıyla ifade etmekten uzaktır.

17. Msl. bk. O. Nuri Ergin, *Türk şehirlerinde İmaret sistemi*, İstanbul 1939, ss. 26-27; M. Zeki Pakalın *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sülûğü*, İstanbul 1943, I. c. "Hânikah" maddesi.

18. Msl. bk. C. Esat Arseven, *San'at Ansiklopedisi*, İstanbul 1951, "Tekke" maddesi; Pakalın, a.g.e., "Tekke" maddesi.

19. A. g. eserler, "Âsitâne" ve "Dergâh" maddeleri. Geniş bilgi için adı geçen maddelere bakılabilir.

“Zâviye” (çoğulu “zewâyâ زوايا”) kelimesine gelince, bunun Osmanlı İmparatorluğu’nda şu üç müesseseyi kapsadığı görülmektedir :

1 — Herhangi bir tarikata ait olup içinde dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yolcuların bedava misafir edildiği binalar. Bu anlamıyla “zâviye”nin Orta Çağ İslâm ülkelerindekinden hiç bir farkı yoktur. İster şehir, kasaba ve köyde, ister dışarda yollar üzerinde olsun hepsi zâviyedir. Ancak XV. yüzyıldan itibaren şehirlerdeki âbidevî çaptaki zâviyelere “imâret” de denmeye başlandığı görülmektedir. Bunları yaptırınlar genellikle devlet adamlarıdır. Meselâ, Bolayır’daki Süleyman Paşa İmâreti, Edirne’deki Gâzi Mihâl İmâreti böyle âbidevî çaptaki zâviyelerdir¹⁹. “İmâret”in büyük zâviyeler hakkında kullanılmasına karşılık “zâviye” terimi de muhtemelen XV.-XVI. yüzyıllardan başlayarak gittikçe, köylerde ve şehirlerdeki küçük tekkeleri belirtmek için kullanılır olmuştur.

2 — Şehirlerde mescit, medrese, hamam v.s. gibi mîmârî üniteleri bir araya toplayan külliyeler için de yine “zâviye” terimi kullanılmaktaydı ki bunlara aynı zamanda “imâret” denildiği oluyor ve içlerinde misafir yolcular ağırlanıyordu²⁰.

3 — Geçitlerde, derbendlerde ve yol üzerlerinde yolculara bir sığınak niteliğinde olup yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan ufak misafirhanelere de yine “zâviye” adı verilmekteydi. bunların başlangıçta tasavvufî hüviyete sahip oldukları halde zamanla bunu kaybederek sadece birer misafirhâne durumuna geçen zâviyeler olduğu düşünülebilir.

İşte burada söz konusu edilecek olan zâviyeler daha çok dîni bir hüviyet taşıyan müesseselerdir.

II — ÇEŞİTLİ İSLAM ÜLKELERİNDE ZÂVİYELER :

A) Mağrip ülkelerinde :

İmam Gazzâlî mektebine mensup Ahmet b. el-Arif (1141) ve Ebû Medyen Şu-

ayb (1194) gibi büyük şeyhlerin, İbn Kasıyy (1151) gibi Mağrip tasavvufuna damgasını vurmuş şahsiyetlerin ve bunların haleflerinin Kuzey Afrika’da birçok zâviyeleri vardı²¹. Çeşitli mıntikalarda, hatta kıyıda köşede kalmış köylerde bile daha XI. yüzyıldan itibaren açılan bu zâviyeler büyük bir bağlılıkla Sünnilik çerçevesinde din ve tasavvuf alanındaki eğitimlerini sürdürüyor, geniş halk kitlelerinin güvenini kazanarak onları kendilerine çekiyorlardı. Kuzey Afrika’da müslümanlığın en ücra köylere, çöl mıntikalarının ta içlerine kadar yayılmasında birinci rolü bu müesseseler oynamışlardı²². Bu zâviyeler, içinde sadece tasavvufî bir hayat sürdürülen bir yer olmaktan uzak olup aynı zamanda dîni tedrisat yapılan kolej veya medrese niteliğini göstermekteydi²³. Bu zâviyelerden bir kısmı XI. yüzyıla kadar İspanyollar’a ve Portekizliler’e karşı yapılan savaşlarda, askerî bir hüviyete sahip ribatlar olup bu yüzyıldan itibaren “râbita” adı altında “zâviye” durumuna gelmişler, içinde inzivâya çekilen bir şeyhin ve müridlerinin yaşadığı ve yolcuların misafir edildiği binalar olmuşlardı²⁴. Böylece Tasavvufun iyice hâkim duruma yükseldiği bu XI.-XII. yüzyıllardan itibaren ribatın artık zâviyeden başka bir şey olmadığı anlaşılıyor.

Mağrip ülkelerindeki ilk zâviyelerin aslında bir inzivâ yeri olmakla birlikte, halkı cezbedecek dîni-tasavvufî bir faaliyet merkezi durumunu kazanmak maksadını gü-

19. Bu zâviye-imâretler için bk. *Türk şehirlerinde imâret sistemi*, ss. 3-26; Semavi Eyice, “Zâviyeler ve zâviyeli camiler”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII (1963), ss. 3-31.

20. E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı mimarisinin ilk devri*, İstanbul 1966, ss. 87-88, 535.

21. Alfred Bel, *La Religion Musulmane en Berbérie*, Paris 1938, s. 348.

22. A.g.e., ss. 355-356, 355-366. Burada yazar, Kuzey Afrika’da zâviyelerin müslümanlığın yayılışında oynadıkları rolü açıklamakta ve ilgi çeken bilgiler vermektedir. Eserde ayrıca geniş bir bibliyografya da vardır.

23. E. Lévi-Provençal, “Zawiya”, EI1,

24. A. g. m., a. y.; G. Marçais, “Ribat” F. Köprülü “Ribat”, ss. 263, 270. Köprülü ribatların zâviye hüviyetini alışı Mağrip’te cihad ruhunun zayıflamasıyla açıklamaktadır.

tükleri söylenebilir²⁵. XIII ve XIV. yüzyıllarda ise buraların gezgin dervişler ve diğer yolcular için bedava konaklama yeri halini aldıkları, Tlemsen'li bir edip olan İbn Merzuk'un "Bizce müsellemdir ki Mağrip'te zâviyeler gelip geçenleri barındırmağa ve seyyahları yedirip içirmeğe mahsus yerlerdir" biçimindeki ifadelerinden anlaşılıyor²⁶. Daha sonraki yüzyıllarda, önce-leri sırf tarikat erbabı için yapılan zâviyelerin, merkezî iktidarın etki ve nüfuzundan uzak yerlerdeki ahali üzerinde doğrudan doğruya siyasî bir nüfuz kazandıkları müşahede edilmiş bulunmaktadır²⁷.

B) Orta-Doğu İslâm ülkelerinde :

Mısır'da Süriye emirlikleriyle ve Irak Abbâsî halifeliğinde zâviyelerin Mağrip'te olduğu gibi bir iskân faaliyeti ile ilgili olmaktan çok, tasavvuf akımının gelişmesi ve teşkilatlanması ile alakalı olduğu söylenebilir. Söz konusu ülkelerdeki zâviyeler hakkında XII.-XIV. ve hatta XV. yüzyıllara ait kroniklerde ve İbn Cübeyr, İbn Batûta gibi Arap seyyahlarının eserlerinde oldukça geniş ve aydınlatıcı bilgiler bulmak mümkün olmaktadır. Özellikle adı geçen iki seyyah yolculukları boyunca devamlı zâviyelerde konakladıkları için bazan çok canlı tasvirler bırakmışlardır.

Mısır'da Salâhaddin Eyyûbî devrinde (1175-1193) çeşitli mıntıklalarda faaliyet göstermekte olan zâviyelerin, Kahire'de "Düveyret'üs-sûfiyye" denilen merkezî bir hânîkah (büyük zâviye) a bağlandığı söylenmişti. Buranın başkanlığına tayin olunan zat "Şeyh'uş-şüyûh" unvanını taşımakta ve diğer zâviye şeyhlerinin en üst makamını teşkil etmekte idi²⁸. Mısır'daki zâviyelerin her birine büyük ve zengin vakıflar tahsis edilmiş olup bu zâviyelerin önemli bir kısmı büyük ve teşkilatlı binalardan meydana gelmekteydi. Makrizî 706/1306-7 da Baybars Hânîkahı adını taşıyan zâviyede 400, Siryâkus Hânîkahı'nda ise 100 kadar dervişin barınmakta olduğunu haber veriyor ve bunların bütün masraflarının zengin vakıflardan karşılandığını ek-

liyor²⁹. XIV. yüzyılın ortalarında Mısır'ı ziyaret eden İbn Batûta, çeşitli zâviyeleri dolaşmış, bu arada adı geçen Siryâkus Zâviyesi'ni de görmüştür. El-Melik'ün-Nâsır Kalavun (öl. 1290) tarafından Kahire'nin dışına yaptırılan bu zâviyenin büyüklüğünden, mimarisindeki ihtişam ve süslemelerinin güzelliğinden hayranlıkla bahseden seyyah, Doğu İslâm ülkelerinde bu zâviyenin bir eşinin daha bulunmadığını yazıyor³⁰.

İskenderiye'de Şeyh Ebû Abdullah el-Mürşidî'nin zâviyesinde ünlü Memlûk emirlerinden Seyfuddîn Beğmelik ile karşılaşan İbn Batûta, onun şeyhe çok hürmet gösterdiğini bildirir ve kendisiyle birlikte yemek yediğini hikâye eder³¹. Seyyah Dimyat'ta, şehirden biraz dışarda, Kalenderîler'e ait bir zâviyede kalmış, buranın şeyhi Fethullah Tannverdi'nin kerametlerini dinlemiştir ki, Kalenderîler'in saç ve sakallarını, bıyıklarını tıraş ettiklerini hayretle anlatır³².

Ayrıca Ahmim'de Şeyh Ebu'l-Abbas'ın zâviyesini de ziyaret eden seyyah burada onun babasına ait bir türbenin bulunduğunu, dervişlerin her Cuma günü namazdan sonra zâviyede toplanıp ikindi vaktine kadar zikir yaptıklarını ve bu zikir meclislerine şehrin ileri gelenlerinin katıldığını ha-

25. Lévi-Provençal, a.g.m.

26. *El-Müsne'd'üs-Sahih'e* dayanarak Lévi-Provençal, a. ye.

27. A. g. m., a. ye. Bu zâviyelerin her biri batılı sanat tarihçileri ve din tarihçileri tarafından çeşitli araştırmalara konu edilmiştir. Bunlar arasında şunlar sayılabilir: G. Salomon, "Confréries et zaouyas de Tanger", *Arch. Mar.*, XXI (1905), ss. 100-114; P. Marty, "Les zaouyas marocaines et le Makhzen", *REI*, III (1929), ss. 575-600; G. Drague, "Esquisse d'histoire religieuse du Maroc: Confréries et zaouias". *Cah. Rfr. Asie*. II (1950), ss. 1-332. Özellikle bu sonuncusu Fas zâviyelerinin dinî yönlerine dair oldukça geniş bilgiler vermektedir.

28. *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, I/239.

29. Makrizî, *al-Hitat*, nşr. Gaston Wiet, Paris 1927, IV/108.

30. *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, I/32.

31. A. g. e., s. 20.

32. A. g. e., a. ye.

ber verir³³. Daha sonra Lübnan'a geçen İbn Batûta, Cebele'de ünlü mutasavvıf İbrahim b. Edhem (783-?) in türbesinin bulunduğu zâviyeyi görmüştür. Onun anlatışına göre, buraya uğrayan yolculara bedava yemek verilmektedir. O sırada başında şeyh olarak İbrahim b. El-Cumhî adında birinin bulunduğu bu zâviye, Şaban ayının ortalarından itibaren bütün civar halkın ziyaretine sahne olmakta ve gelenler üç gün kalmaktadırlar³⁴.

Sûriye zâviyelerine gelince, XII. yüzyılın sonlarıyla XIII. yüzyılın başlarında burasını dolaşan İbn Cübeyr ilgi çekici bilgiler veriyor. Sûriye'de zâviyelere "*Hânîkah*" dendiğini bildirdikten sonra, her birinin süslü saraylara benzediğini, adeta yeryüzü cennetini andırarak kadar konfor ve rahatlığı sağlanmış binalar olduğunu anlatıyor. Ona göre buralarda yaşayan "sûfi tâfesi" sanki o diyarların emîrleri gibidir; çünkü zengin vakıflar sayesinde dünya endişelerinden uzak, sırf Allah'ı anmak için yaşamaktadırlar³⁵. Yine İbn Cübeyr'e göre Harran ve Nusaybin mıntıkaları, içinde "kendilerini Allah'a adanmış" salih, zühd ve takva sahibi şeyh ve dervişlerin yaşadığı zâviyelerle doluydu³⁶.

İbn Cübeyr, Şam ve dolaylarındaki zâviyelere sultanlar tarafından vakıflar verildiği gibi, zengin hayır sahibi, aristokrat tabakaya mensup kadınların da zâviyeler, mescit ve medreseler yaptırdıklarını ve bunların rahatça işleyebilmesi için zengin vakıflarla beslendiklerini kaydediyor³⁷. Emirlerin yaptırdıkları vakıflara bir örnek olmak üzere, Nureddin Zengî (1193-1211) nin Şam'da Mağripli dervişlerin zâviyesine tahsis ettiği vakıfları zikretmek mümkündür. Atabeğ Nureddin Zengî bu zâviyeye bir çok maldan başka iki değirmen, yedi bahçe, bir arsa, bir hamam ve iki dükkânın gelirlerini tayin etmiş olup hepsi yılda 500 dinara erişiyordu³⁸.

XIII. yüzyıl tarihçilerinden İbn Şeddad eserinde Şam havalisinde bulunan zâviyelerin oldukça uzun bir listesini verir ki bunlar arasında Hânîkah-ı Sümeysatiye ve

Hânîkah-ı Hâmiye gibi büyük ve zengin vakıflı zâviyeler sayılabilir³⁹.

Aynı yüzyılın ilk yarısında Irak'da da durum Sûriye'den pek farklı değildir. Abbasi halifesi Nâsır li-Dînillâh (1180-1225) fütüvvet teşkilatını yeniden organize edip kendine bağlarken, bir taraftan da o zaman "*ribat*" tabir edilen bir sürü zâviye yaptırıp bunlara bol miktarda emlak vakfetmişti. Bunlar arasında en ünlüsü, halifenin bir Selçuklu prensesi olan hanımı Halatiye Hatun adına inşa ettirdiği Bağdat'ın batısında bulunan Halatiye Ribatı (zâviyesi) dir⁴⁰.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında, yani Moğollar'ın Bağdat'ı tahribinden sonra İlhanlı veziri ve tarihçisi Alâuddîn Atâ Melik Cüveynî, Abaka Han (1265-1282) in valisi olarak şehre tayin edilmişti. Giriştiği îmar faaliyetlerinden olarak dervişler ve ülemâ için ribat (zâviye) ler yaptırmıştı⁴¹.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında Basra havalisinden geçen İbn Batûta, burada her konak başında bir zâviye bulunup yolculara bedava et, ekmek ve helva verildiğini, her zâviyede şeyhten başka imam, müezzin, dervişlere hizmet eden bir takım hizmetkârlar ve yolcuların yiyeceği ile

33. A. g. e., s. 40.

34. A. g. e., a. ye.

35. *Rihle*, s. 284:

و هذه الطائفة الصوفية هم ملوك كيهذا البلاد
لانهم قد كفاهم الله مؤن الدنيا وفضلها
و اسكنهم في قصور تذكروهم قصور الجنان

36. A. g. e., s. 245.

37. A. g. e., s. 275.

38. A. g. e., s. 288.

39. *El-A'lâk'ul-Hatirc*, nşr. Sâmî ed-Dehân, Dimaşk 1956, s. 196. Bu eserin 6. babı iki bölüm halinde bu hânîkah ve ribatların listesine ayrılmış olup yaptırılanların isimleri de anılmış bulunmaktadır.

40. Bk. *Tecârib'us-Selef*, ss. 320-21. Yazar, zâviyede bizzat halifenin verdiği bir ziyafeti hayranlıkla anlatır.

41. *Tarih-i Cihangüşay Tercümesi*, S. M. Tefvik Ok batan, Ankara 1938, mukaddime kısmı, 1/12.

meşgul olan aşçılar bulunduğunu haber veriyor⁴². Onun bu ifadesi söz konusu devirde Irak'ta yolculuk hizmetlerinin çok iyi ayarlandığı intibahı uyandırıyor. Seyyah aynı şekilde Irak-ı Acem'de de bir çok zâviyeler bulunduğunu, hatta kendi zamanında Tüster ve dolaylarına sahip olan Atabeğ Afrasiyab'ın 460 kadar zâviye yaptırmış olup topladığı haracın üçte birini bunların masraflarına ayırdığını bildirmektedir⁴³. İbn Batûta'nın sözünü ettiği bu zâviyeler herhalde şehirlerdeki tam teşkilâtli büyük zâviyeler gibi olmaktan çok, küçük çaptaki binalar olsa gerektir. O, Tüsterde misafir kaldığı Şeyh Şerefüddîn Musa'nın zâviyesinden bahsederken bunun teşkilatı hakkında da kısa bilgiler verir. Buna göre adı geçen zâviyede belli başlı dört görevli vardır. Birincisi vakıfların yönetimi ile meşgul olmakta, ikincisi hergünkü yiyecek ve içecek maddelerinin tesbiti ve alımıyla uğraşmakta, üçüncüsü yolcuların ve derişlerin yatak ve yiyecek işlerini ayarlamakta ve dördüncüsü zâviyenin mutfak ve temizlik işlerini yürütmektedir⁴⁴.

Buraya kadar kısaca nakledilen bilgilerden anlaşıldığı gibi XII.-XIV. yüzyıllarda Orta-Doğu İslâm ülkelerinde gerek devlet otoriteleri gerekse mahalli zenginler tarafından kurulan bol miktardaki vakıflar sayesinde bir yandan tarikatların gelişmesi, diğer yandan ticaret ve yolculukların rahat ve güvenli bir biçimde yapılması sağlanmış bulunmaktadır. Mağrip ülkelerindeki daha küçük, mütevazı, basit yapıları binalar yerine, burada gösterişli ve özneli bir mimarî üslûp ile yapılmış binalara daha çok rastlanmaktadır. Tarih metinlerinde "ribat" olarak geçen bu bölgeler zâviyelerini sadece bir konak yeri-misafirhane- veya kervansaray olarak anlamamalıdır⁴⁵.

Bir tasavvuf müessesesi olarak zâviyelerin İran, Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinde de yaygın bulunduğu müşâhade ediliyor. Daha X. yüzyılda Fergana, Merverrûz, Semerkant, Buhara ve Curcan dolaylarında sûfiler için irili ufaklı sayısız hânîkah (zâviye) ler vardı⁴⁶. Buraları daha

önce Budizm ve Maniheizmin yaygın bulunduğu alanlar olduğu için adı geçen dinlere ait manastırlarla doluydu. İslâm dininin buralarda yayılması tasavvuf aracılığıyla olduğundan, zâviyeler bu bölgelerde bir dinî propaganda aracı olmuşlardı. Çoğu kere eski Budist manastır (Vihara) ları zâviye haline getiriliyor veya yanlarına yeni zâviye binaları yapılıyordu⁴⁷. Karahanlılar ve Gazneliler dönemine rastlayan bu bölgeler zâviyelerinin teşkilat ve faaliyetlerine dair ne yazıkki elde pek bilgi bulunmamaktadır.

Büyük Selçuklular'a gelince, onlar da imparatorluğun her yanını cami, medrese ve kervansaraylarla doldurmuşlar, bu arada tabii olarak hânîkahlar da yapmışlardır. Tuğrul Beğ (1040-1068) in mutasavvıflara ne kadar önem verdiği ve onları koruduğu kaynaklarda yazılıdır⁴⁸. Selçuk sultanları ve devlet adamları tarafından yaptırılan bütün bu cami, medrese, kervansaray ve zâviyelerin çok zengin vakıfları bulunuyordu. Nizamülmülk (1092) fakihlere, ülemâyâ imparatorluğun muhtelif yerlerinde, medreseler (Nizâmîye Medreseleri) yaptırırken bir yandan da zâviyeler inşa ettirmekte, bu maksatla yılda 600.000 dinar harcamaktaydı⁴⁹. İran'da ve ileri bir medeniyet merkezi olup o devirde Türk nüfusunun az bulunduğu Sûriye'de yığınla hânîkah ve ribat yaptırmıştı. Sadece Şam'da 9, Halep'te 7 hânîkah ve ribatı vardı⁵⁰.

42. *Tuhfet'ün-Nazzâr*, I/73.

43. *A. k. e.*, I/147.

44. *A. g. e.*, I/146.

45. Bu konuda ayrıca bk. İbn'ul-Fuveyti, *El, Hâvadis' ul, Câmia*, Bağdad 1332, ss. 417, 439-460; Abbas el-Azzâvî, *Tarih'ul-Irak*, Bağdad 1932, I/264, 266, 276 v.s.

46. Pedersen, "Masdjid", EII.

47. Emel Esin, "Burkan ve Mani dinlerin çevresinde Türk sanatı", *Türk Kültürü el kitabı*, İstanbul 1972, II, 332 v.d.

48. Msl. bk., Er-Rövendî, *Râhat'us-Sudur ve Âyet'us-Surûr*, trc. Ahmet Ateş, Ankara 1957, I/97-98.

49. *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, III/397-98.

50. Osman Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti*, Ankara 1955, I. bs., ss. 237-39.

İlhanlılar da İslâmiyet'i kabul ettikten sonra aynı şekilde geleneği sürdürdüler. Gazan Han (1295-1304) ve Olcaytu Hudâbende (1304-1316) nin özellikle heterodoks derviş zümreleri ile yakın teması ve bunlarla işbirliği bilinmektedir. Hatta Aybek Baba adlı bir şeyhin Abaka Han zamanında oynadığı siyasî roller kaynaklarca belirtilmektedir⁵¹. Ayrıca Sarı Saltuk'un halifesi Barak Baba adındaki Kalenderî şeyhinin Olcaytu'nun adamı olduğu ve onun çeşitli hizmetlerini gördüğü yine kaynaklar tarafından kaydedilmektedir. Nitekim bu şeyhin 1307 yılında Gılan'da öldürülmesi üzerine cesedinin Sultaniye'ye getirilerek adına inşa edilen büyük zâviyedeki türbe-ye gömüldüğü haber verilmektedir⁵². Olcaytu'nun yaptırdığı bu zâviyede yaşayan dervişlerin günlük masrafları için 50 dinar tahsis edilmişti ki yılda 18 000 dinar gibi oldukça yüksek bir meblağa erişmekteydi⁵³. İlhanlı döneminin hemen ertesinde İran'ı dolaşan İbn Batûta, bu ülkede gördüğü zâviyelerin zenginlik ve ihtişamını hayranlıkla anlatır⁵⁴.

III — ANADOLU ZÂVİYELERİ :

1 — Selçuklular devri :

Anadolu topraklarında zâviyeler konusu Anadolu'nun iskânı, türkleşmesi ve müslümanlaşması konusu ile paraleldir. Bu ülkede zâviyeler, ilk devirlerde bir iskân unsuru olmuşlar ve islâmiyetin yayılmasında en önemli rolü oynamışlardır. Anadolu'da ilk zâviyenin veya zâviyelerin nerede ve ne zaman kurulduğu konusunda kesin bir şey söylemek mümkün görünmemekle beraber, bunların askerî fetihlerle birlikte batıya doğru bir yayılış çizgisi takip ettikleri kolayca tahmin olunabilir⁵⁵.

Anadolu'ya özellikle XIII. yüzyıl başlarından itibaren vuku bulan göçlerde değişik tasavvuf mekteplerine bağlı sünnî veya bâtinî derviş gurupları gelmişlerdir⁵⁶. Bunlar fethedilen topraklarda yerleşiyor ve müridleriyle beraber zâviyeler açıyorlardı. Mâverâünehr, Hârzem, Horasan, Âzer-

baycan ve Sûriye'den göç eden bu derviş ve şeyhler çoğunlukla Türk olmakla beraber, İran veya Arap asıllı olanlar da vardı⁵⁷. Şüphesiz bunların her biri geldiği yerin fikir cereyanlarının etkisi altında olduğundan XIII. yüzyılda Anadolu değişik tasavvuf akımlarının kaynaştığı ve yeni sistemlerin ortaya çıktığı renkli bir ülke olmuştu⁵⁸. Kübrevilik, Sühreverdilik ve Melâmilik gibi yüksek zümre tarikatlarına mensup olan şeyhler Konya, Kayseri ve Sivas gibi büyük kültür merkezlerine yerleşerek zâviyelerinde faaliyetlerini sürdürüyorlardı. İzzeddin Keykâvus I (1211-1220) ve Alâeddin Keykubad I (1220-1237) gibi hükümdarlar, Selçuklu vezir ve devlet adamları ve zenginlerin yaptırdıkları zengin vakıflı zâviyeler şehirleri dolduruyordu. çoğu defa bizzat hükümet eliyle tayin edilen şeyhlerin görevleri zikir ve fikre devamlı, gelen yolcu ve dervişlere ihtimam

51. Msl. bk., *Anonim Tevârih-i Âl-i Selçuk*, nşr. F. N. Uzluk, Ankara 1952, metin s. 58. Ünlü Selçuklu veziri Muinüddin Pervâne bu şeyhin çevirdiği entrika sonunda Abaka Han tarafından idam olunmuştur.

52. ElAynî, *İkd'ul-Cumân*, Bayezit (Velîyyüddin Ef.) kütüphanesi, nr. 2392, XX/370 a.

53. Z. Velidi Toğan, *Umûmî Türk tarihine giriş*, İstanbul 1970, 2. bs., s. 271; Abdülhakî Gölpınarlı, *Yûnus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul 1961, s. 20.

54. *Tuhfet'ün-Nuzâr*, 1/153 v.d.

55. Belki arşivlerdeki tapu tahrir defterleri, vakıf kayıtları ve şer'îye sicillerinde mevcut zâviye kayıtlarıyla menâkıbnâmelerin karşılaştırılması, incelenmesi sonunda bir takım sonuçlar elde edilebilir.

56. Bu göçler hakkında toplu bir bakış için msl. bk. M. Halil Yınac, *Anadolu'nun fethi*, İstanbul 1944, s. 168 v.d.

57. Söz konusu derviş göçleri hakkında F. Köprülü'nün *İlk Mutasavvıflar'ı ile Anadolu'da İslâmiyet* (Ed. Fak. Mec. yıl 2-3, sayı 3,6) inde yeterli bilgi verilmiştir.

58. Bu derviş ve şeyhlerin Anadolu'yu tercih etmelerinin sebepleri arasında, bu ülkenin cihad ve gazâyâ elverişli olması kadar Anadolu Selçuklu hükümdarlarının müsaait davranmalarının da rolü vardır. Meselâ Oruc Beğ bu konuda şu ibareyi kaydeder: "Ol zamanda çok ulular ve şeyhler var idi. Zira Sultan Alâeddin (Keykubad I) şeyhlere muhib olduğ için kamû anun memleketine gelmişlerdi" (*Tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. F. Babinger Hannover 1925, s. 11) Neşri de Anadolu'nun Moğol istilasından kaçanlar için emin bir sığınak olduğunu kaydettikten sonra Alâeddin Keykubad I için şunları söyler: "Bunun âsâr-ı adli ve hayratı âfâk içinde meşhurdur. On dokuz pâre şehir yapıp nice câmîler ve medreseler ve hânkahtar ve kârbansaraylar bina etmiştir" (*Kitab-ı Cihannümâ*, nşr. F. Toeschner, Leipzig 1951, 1/13).

etmek, bir de devletin bakası için duâda bulunmaktı⁵⁹. Bunlara ayrıca devlet tarafından belli miktarlarda maaş veriliyordu⁶⁰.

Konya'da Sadreddîn-i Konevî (1274) nin büyük ve ihtişamlı bir zâviyesi olduğunu Eflâkî kaydeder⁶¹. Yine aynı yazar vezir Muînüddîn Pervane'nin Fahrüddîn-i İrakî (1289) için büyük bir hânîkah yaptırdığını söyler⁶². Alâeddîn Keykubad I in valisi olan ve onun tarafından 1234 te öldürülen Nusratüddîn Hasan'ın Elbistan'da 1215 te yaptırdığı büyük ribatı muhteşem bir bina olup çeşitli tarikatların zâviyelerini ihtiva ediyordu⁶³.

Anadolu Selçuklu sultanlarının Büyük Selçuklular gibi sünnetliği tercih etmeleri, ülkenin büyük şehirlerinin ve bu arada Konya'nın sünnet tasavvufu yayan zâviyelerle dolmasına sebep oldu. Bu zâviyelerde bazı eserler kaleme alındı ki bunlar İslâm tasavvufunun en kıymetli örneklerinden olmakta hâlâ devam ederler⁶⁴.

Şehir ve kasabalardaki aristokrat tabakaya mensup şeyhlerin kurdukları hanîkah ve zâviyelerden başka yol üzerinde, köylerde ve göçebe muhitlerinde yaşayan heterodoks şeyhlerin kurdukları zâviyeler vardı. Samimi birer müslüman olmalarına rağmen eski Türk inanç ve geleneklerinin etkisini hâlâ taşıyan "baba", "dede" ve "abdal" lakaplı okumamış bu derviş ve şeyhler daha çok köyleri ve göçebe muhitlerini seçiyorlardı⁶⁵. Bunda ince dînî ve tasavvufî konularla uğraşacak bilgi seviyesine sahip olmamaları kadar, şehirlerdeki sünnet çevreler ve şeyhlerle de pek anlaşamamalarının rolü vardı. Fakat bazan bu durumun istisnaları olduğu ve şehirlerdeki zâviyelerde de bu heterodoks şeyhlere rastlandığı görülüyor⁶⁶. Anadolu'yu özellikle XIII. yüzyıldan itibaren dolduran bu derviş ve şeyhler arasında şüphesiz aslında bir geçim sağlamak için gelen serseri ve mâceracı kimselerin bulunduğu nu da hatırdan çıkarmamak gerekir⁶⁷.

Söz konusu heterodoks dervişlerin daha çok Kalenderîlik, Vefâîlik, Yesevîlik

ve Haydarîlik gibi o devir Anadolu'sunda yayılmış tarikatlara bağlı oldukları müshade edilmektedir. XIII. yüzyılda bütün Sûriye ve hatta Mısır'da yığınla zâviyeye sahip olan Kalenderîlerin Anadolu'da da birçok zâviyeleri vardı⁶⁸. Haydarî şeyhlerinden meşhur Hacı Mübarek-i Haydarî'nin Konya'da Mevlânâ zamanında büyük bir zâviyesi olduğunu Eflâkî bildiriyor⁶⁹. Ayrıca bu zatın bazı halifelerinin öteki şehirlerde zâviyeleri vardı⁷⁰. Muhtemelen Vefâîye tarikatından olup 1240 larda önemli bir ayaklanma çıkartan ve kendisini peygamber ilân eden Baba İlyas-ı Horasanî'nin Çat (Amasya'ya bağlı şimdiki İlyas köyü) daki zâviyesini burada anmak gerekir. Bu zâviyeden yönetilen ayaklanma, Anadolu Selçuklu Devleti'ni son derece sarsarak nihayet arkasından Moğol işgalini kolaylaştırmıştır⁷¹. Baba İlyas'ın çok sayıdaki halifelerinin ise Tokat, Kırşehir, Çorum gibi Kuzey-doğu Orta Anadolu şehirlerinde çeşitli

59. Bk. O. Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara 1958, s. 66, vesika 47.

60. A. g. e., s. 79, vesika 54.

61. Bk. *Menâkıb'ul-Ârifin*, nr. T. Yazıcı Ankara 1959, 1/96.

62. A. g. e., 1/400.

63. M. H. Yinanc, "Elbistan", İslam Ansiklopedisi.

64. Bunlar arasında Muhyiddîn-i Arabî, Sadrüddîn-i Konevî ve Mevlânâ'nın gibi ünlü olanlar hariç olmak üzere, Necmüddîn Dâye'nin *Mirsâd'ül-İbâd*'ını, Evhadüddîn-i Kirmânî'nin *Misbâh'ul-Ervâh*'ını, ve Fahrüddîn-i İrakî'nin *Lemeât*'ını sayabiliriz.

65. F. Köprülü çeşitli yazılarında bu heterodoks Türk dervişlerini tasvir etmiş bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için oralara başvurulabilir.

66. Bk. *Menâkıb'ul-Ârifin*, 1/146-47; Ayrıca bk., Paul Wittek, "Osmanlı İmparatorluğunda Türk aşiretlerinin rolü", *Tarih Dergisi*, XVII-XVIII (1963), s. 267.

67. F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu*, Ankara 1972, 2. bs., s. 138 v.d.

68. O. Turan, "Selçuklu Türkiye'si din tarihine ait bir kaynak", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 542 v.d.

69. *Menâkıb'ul-Ârifin*, 1/215.

70. A. g. e., II/773.

71. Bk. A. Yaşar Ocak, *La Révolte de Baba Resul*, basılmamış doktora tezi (Strasbourg 1978), s. 76. Burada olay hakkında oldukça bilgi verilmeye çalışılmıştır.

zâviyeleri bu'unuyordu⁷². Yine Baba İlyas halifelerinden olup adına XV. yüzyılda, ileride Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük tarikatlerinden biri olacak Bektâşîliğin kurulduğu Hacı Bektaş-ı Velî (1271) nin Sulucakaraöyük (şimdiki Hacı Bektaş) teki zâviyesi bunlardan en önemlisi haline gelmiştir⁷³. Özellikle şu son iki zâviyenin durumu göz önüne alınırsa, heterodoks şeyhlerin kurdukları zâviyelerin devirlerinde ne gibi büyük roller oynadıkları anlaşılır. Bu zâviyelerden her birinin Anadolu toprakları üzerinde teşekkül etmiş olan dîni-tasavvufî cereyanlarda kendine göre önemli bir payı bulunduğunu unutmamak icap eder⁷⁴.

2 — Osmanlılar devri :

Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılması üzerine bağımsızlıklarını elde etmek için harekete geçen mahallî beylikler, otoritelerini sağlamak amacıyla kendi topraklarında yaşayan şeyhlerin maddî ve mânevî nüfuzlarından faydalanmak yoluna gidiyorlar, zengin vakıflara dayalı yeni zâviyeler ve tekkeler açıyorlardı. Ancak şeyhlere gösterilen bu ilgiye sadece siyasî motiflerin göz önünde bulundurulup din gayretinin payı olmadığını söylemek haksızlık olur.

İşte söz konusu bu beyliklerden biri olan Osmanlı Beyliğinde de şeyhler ve dervişler yakın ilgi görüyorlardı. Baba Resul ayaklanmasının meydana getirdiği Babalık hareketine bağlı Rum Abdalları (Abdâlân-ı Rûm) zümresine mensup "abdâl" veya "baba" unvanlı bir sürü derviş çeşitli Türk beyliklerinde yerleşirken bir kısmı da Osmanlı Beyliği topraklarına yerleşmişti. Bilhassa Bizans sınırlarında bulunan Aydınogulları, Karasioğulları ve Menteşe Beyliği gibi Osmanlı Beyliği de bu savaşçı dervişler için cihada uygun bir bölgeydi. Üstelik iç bölgelere oranla buralarda, savaşçı Türkmenler arasında bâtinî fikirlerini daha serbestçe yayabiliyorlardı.

Rum Abdalları denilen bu savaşçı şeyh ve dervişlere karşı ilk Osmanlı hükümdarları çok müsamahakâr davranıyor-

lardı. Özellikle Osman (1300-1326) ve Orhan (1326-1360) Beyler, İslâm ilâhiyatının ince meselelerini kavrayacak ilmi seviyede olmayan sade ve basit yaşayışlı Türkmen reisleri olduklarından bu müsamahayı biraz da tabii görmek lâzımdır⁷⁵. Bunun yanında, yeni kurulan bir devletin muhtaç olduğu sağlam bir halk kitlesinin teşekkülünde bu dervişlerin oynadığı rolün önemini dikkate almak şarttır. Kısacası bu dervişlerle ilk sultanlar arasında bir çeşit karşılıklı dayanışma söz konusuydu. Dervişlerin hizmetlerine karşılık onlar da kendilerine zâviyeler açıp köyler bağışlıyorlardı. İlk Osmanlı vakayinâmeleri Osman, Orhan ve Murat (1360-1389) Beğlerin açtıkları zâviyelere ait kayıtlarla doludur.

Osman Beğ'in Şeyh Edebalı ile olan münasebetleri mâlumdur. Zengin bir şeyh olduğu halde, kaynakların ifadesine göre mütevazı ve sade bir hayat süren bu zatın, hayatını Söğüt'teki zâviyesine vakfettiği ve bütün servetini civardaki fakir halka ve gelip giden dervişlere harcadığını yine kaynaklardan öğreniyoruz⁷⁶. Osman Beğ gördüğü bir rüyayı tabir eden bu şeyhe, hükümdar olduktan sonra bazı köyleri temlik ve vakfetmiştir. Osman Beğ'in hükümdar olmadan önce sık sık Şeyh Edebalı'nın zâviyesine gittiği ve bazı günler orada misafir olduğu bilinen konulardandır⁷⁷. O,

72. A. g. e. ss. 121 - 127.

73. *V. İlayetnâme*, nşr. Gölpınarlı, İstanbul 1958, ss. 36-38

74. Bugün Anadolu'nun hemen her tarafında, fakat özellikle Orta Anadolu'da saymakla bitmeyecek olan bu zâviyelerden bir kısmının izine rastlamak, az veya çok değişikliğe uğramış binalarını görmek mümkündür. Menkabeleri hala dilden dile dolaşan kurucu dervişlerinin türbelerini barındıran bu zâviyeler yüz yıllardır ziyaret yeri olmaktan devam edelmektedir. Bunların çoğu Selçuklu dönemine aittir.

75. Şurasını unutmamak gerekir ki, ancak Osmanlı merkezî idaresinin kuvvetlenememesinden, yani aşağı yukarı Yıldırım Bayezit devri ortalarından itibaren ki Türkmen babalarının otoritesi yerini ülemâya bırakmıştır. Bu da tabiiyle medreselerin kökleşmesi sayesinde olmuştur.

76. Âşıkpaşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. Âli Beğ, İstanbul 1332, s. 6; Oruç Beğ, a. g. e., s. 8; *Kitab-ı Cihannümâ*, 1/25; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman* nşr. Ş. Turan, Ankara 1970, 1/92-95.

77. A. g. eserler, a. yerlerde.

Şeyh Edebali'nin ileri gelen müridlerinden Derviş Torud için de bir zâviye yaptırıp bazı vakıflar vermiş⁷³. Yine kendisine hükümdarlık müjdesini veren Kumral Baba'ya Bilecik yakınında Ermeni Derbendi (bu günkü Pazarcık) mevkiinde bir zâviye inşa ettirmiş⁷⁴.

Orhan Beğ de babasının yolunda giderek 1324 te Mekece'de ve daha sonra İznik'te yaptırdığı zâviyelerden başka, kaynaklara göre Bursa fethine katılan Abdal Musa, Geyikli Baba ve Abdal Murat adındaki dervişlere Uludağ yamaçlarında birer zâviye yaptırarak vakıflarla beslemiştir⁷⁵, ki bunların hepsi de XVII. yüzyılda bile faaliyette olan zâviyeydi⁷⁶.

Kendisi de bir ahî şeyhi olan Murat I ise en fazla Ahîliğe önem vermiş görünmektedir⁷⁷. Yaptırdığı bir zâviyenin kitabesinde Ahî Murad adını kullanarak bu zümreyi ne kadar benimsediğini göstermek isteyen bu hükümdar, ahî şeyhlerine bir çok zâviyeler inşa ettirip vakıflar bağlamıştır. Meselâ Rumeli'nde ilk fethedilen yerlerden olan Malkara'da Ahî Yegân Reis'in zâviyesine bir kısım emlak vakfetmiştir⁷⁸. Gelibolu'da 767/1365-66 da Ahî Musa'ya bir zâviye yaptırmış ve evlatlık vakıflarla beslemiştir⁷⁹. Dimetoka'da bir miktar zengin evkafı da Abdal Cüneyd'e vermiştir⁸⁰. Murat I in bu arada Rum Abdalları'na da zâviyeler yaptırdığı, meselâ Yenişehir'deki Postin-puş Baba ile Bursa'daki Şeyh Mehmet Küşteri zâviyelerinin adı geçen zatlara tahsis edildiği zikredilmektedir⁸¹.

Murat I in ağabeyi Süleyman Paşa, Ezine'yi evlatlık vakıf şeklinde Ahî Yunus'a vermiş, kendisi de 1362 de Bolayır'da büyük bir zâviye (imâret) yaptırıp çok zengin vakıflarla takviye etmiştir⁸².

Burada şunu ilâve etmek gerekeir ki, hükümdarların şeyhlere ve dervişlere bunca imtiyaz tanımalarına rağmen, gerektiğinde onların faaliyetleri takip ve kontrol edilmekten geri durulmuyordu. Buna örnek olarak Orhan Beğ'in Bursa ve havalisindeki dervişleri zaman zaman denetlemesi

verilebilir. İlgili çekici bir kayda göre, "nâ-mâkul fiil" lerde bulunan dervişlere ihtarda bulunmaktan veya onları memleketin dışına çıkarmaktan çekinilmemiştir⁸³. Bu kayıtlar söz konusu kimselerin büsbütün başı boş bırakılmadıklarını ortaya koyar.

Buraya kadar kısaca temas edilen örnekleri çoğaltmak gereksiz olacaktır. Ancak bütün bu söylenmeye çalışılanlardan çıkan sonuç şudur ki, ilk Osmanlı hükümdarlarının takip ettikleri bu siyaset, gerçekten dervişler ve şeyhler aracılığıyla halkın birliğini sağladığı gibi, diğer beyliklerden kazanılan topraklardaki müslüman ahalinin yeni otoriteye alışmalarını kolaylaştırmış ve nihayet bunların yanında yeni fethedilen arazide iskân meselesinin çözümüne büyük çapta yardımcı olmuştur⁸⁴. Zâviyelerle ilgili bu siyaseti şu iki temel noktada toplamak mümkündür :

78. J. von Hammer, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, trc. M. Atâ Beğ, İstanbul 1329, 1/97.
79. İdris-i Billisi, *Heşt Ehişt*, İst. Ün. Küt., fy. nr. 225, 1/31a-33b; İbn Kemal, a. g. e., ss. 88-92; Müneccim-başı, *Sahâif'ul- Ahtâr*, İstanbul 1283, III/267.
80. Âşıkpaşa-zâde, a.g.e., ss. 46-47; *Kitab-ı Cihannümâ*, 1/47; Edirneli Mecdi, *Terceme-i Şakayık*, İstanbul 1269, ss. 31-33.
81. Ek. Evliyâ Çelebi, *Seyâhatnâme*, İstanbul 1314, II/46. Adları geçen dervişler hakkında bk. F. Köprülü, *Türk halk edebiyatı ansiklopedisi*, İstanbul 1935, ilgili maddeler.
82. M. Tayyip Gökbilgin, *XV ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı*, İstanbul 1952, s. 173 v.d.
83. Ö. L. Barkan, *Kolonizatör Türk dervişleri*, s. 293; Gökbilgin, a. g. e., s. 171.
84. Barkan, a.ye.
85. Barkan, a.g.m., s. 338; Gökbilgin, a.g.e., s. 174.
86. *Kitab-ı Cihannümâ*, II/131; *Terceme-i Şakayık*, s. 45; Ealdir-zâde Mehmet Selisi, *Ravza-i Evliyâ*, Süleymaniye (Hacı Mehmet Ef.) küt., nr. 4560, v. 17 a.
87. Barkan, a. g. m., s. 292; Gökbilgin, a.g.e., s. 167. Bu devirde zâviyeler için artık "imâret" teriminin de sık sık kullanılmaya başladığı görülmektedir.
88. Msl. bk., Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*, İst. Ün. Küt., ty. nr. 2435, v. 42 b.
89. Burada zâviyelerin iskân bakımından Osmanlı İmparatorluğunda ne gibi roller oynadığı konusuna doku-nulmayacaktır. Bu konu Ö. L. Barkan'ın yukarıda adı geçen makalesinde etraflıca işlenmiştir. Ayrıca M. T. Gökbilgin'in "Les institutions sociales et culturelles de la colonisation" (*XI'e congres international de sociologie* İstanbul 1952, ss. 2-6) adlı yazısına da bakılabilir.

1) Yeni fethedilen topraklarda yerleşen şeyhlere vakıflar tahsis edip zâviyeler açmak veya vakfı olanların vakfını genişletmek,

2) Selçuklulardan ve beyliklerden geçen zâviyelerin vakıf ve imtiyazlarını olduğu gibi bırakmak⁹⁰, gerekirse yeni vakıflarla takviye etmek.

Fakat XV. yüzyıldan itibaren, yani devlet otoritesinin tam anlamıyla merkezileştiği ve kuvvetlendiği yükselme devrinde, zâviyelere tanınan ilk devirlerdeki imtiyazların (vergi muafiyeti v.s.) yavaş yavaş kısıtlanmaya başladığı müşahade olunuyor. XV. yüzyılın ikinci yarısında, Fatih devrinde, bazı zâviyelerin evkafına el konulmuştur. Örnek olarak Dimetoka'daki ünlü bir Bektaşî zâviyesi olan Kızıl Deli (Seyyid Ali Sultan) zâviyesi verilebilir. Burasının vakıfları timara çevrilmişti⁹¹. Aynı şekilde Kütahya'ya tâbi Okçu köyündeki Şeyh Saltık Zâviyesi'nin evkafı da iptal olunup timara verilmiştir⁹². Her ne kadar zâviye şeyhlerine yeni bir kısım imtiyazlar verilmekte ise de, şeyhlerin azil ve tayinlerinde devlet son sözü söyler duruma gelmiştir. Hatta daha Konunî devrinden önce bazı zâviye şeyhlerinin angaryaya tabi tutulduğu da bilinmektedir⁹³.

Bu arada "zâviye" teriminin bu gelişmelerle birlikte özel bir anlam daha kazandığı görülmektedir. Bilhassa XVI. yüzyıl arşiv belgelerinde "zâviye" terimi şehir, kasaba ve köydeki küçük tekkeler hakkında kullanılmakla beraber, ticaret ve seyahat yolları üzerindeki misafirhaneleri de ifade eder olmuştur. Geçitler ve derbentlerde kurulmuş bulunan bu müesseselerin dinî bir hüviyet taşımadıkları noktası daha ağır basmaktadır.

Arşiv belgelerine bakılırsa XVI. yüzyılda bu tip zâviyelerin gerekli olan yerlerde hızla kurulup sayılarının artırılması konusunda kesin kararlar alındığı anlaşılıyor. Şüphesiz ticaret hayatının büyük ölçüde kervan nakliyatına dayandığı bu devirlerde zâviyelerin önemi açıktır. Yavuz Sultan Selim zamanında (1512-1520) Anadolu'da Kızılbaşlarla ya-

pılan mücadeleler esnasında (Kızılbaş Fetret-i), bir çok zâviyenin harap olup ortadan kalktığı veya terkedildiği biliniyor (94). Kanunî Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) bu tip zâviyelerin yeniden eski hallerine getirilmeleri için büyük çabalar harcanmış olduğu görülüyor. Bu ihya faaliyetine ek olarak yeni zâviyelerin de yapımına hız verilmiştir⁹⁵.

XVI. ve özellikle XII. yüzyıllar, dinî hüviyeti olan zâviyelerde bir takım bozuklukların ortaya çıktığı devreler olarak dikkati çekmektedir. Belgeler incelendiği zaman bu bozuklukların değişik biçimler aldığı müşahade olunuyor: Meselâ bazı şeyhler zâviye evkafını kötüye kullanmakta olduklarından bir süre sonra zâviyenin istenilen biçimde çalışmamasına sebebiyet vermektedirler. Bu yüzden sık sık azil ve tayinler yapmakta, yeni şeyh ile eskisi arasında çıkan anlaşmazlık ve rekabetler zâviyenin harap olup gitmesine yol açmaktadır⁹⁶. Bir kısım şeyhlerin de vakit vakit vakfâ ait mallardan yolsuz gelir elde etmeye kalkıştıkları, vakıf arazi üzerinde

90. Meselâ Memlûklüler'den geçen Derviş Güzel Abdal ve Dulkadiroğulları'ndan intikal eden Derviş Mehmet zâviyelerine Kanunî'nin emriyle eski imtiyazları yeniden başlanmıştır. (bk. Barkan, a.g.m. s. 337 deki 967/1559-60 tarihli Bozok defterinden alınan metinler).

91. *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 183 v.d. II. Bayezit (1481-1512) devrinde bu evkafın yeniden lade olunduğu biliniyor (a. g. e., a. ye.).

92. Barkan, a. g. e., s. 309.

93. A. g. y., *Osmanlı İmparatorluğunda zirâi ekonominin hukûkî esasları: Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 45.

94. A. g. e., ss. 73-74: "Bazı mahûf derbend ve memerr-i nâsda vâki olan kurâda kadimden zaviyeler vaz olunub ahâlisî Kızılbaş Fetret-i'nde perâkende olub gitmek ile kurâ ve zevâyâ halî ve harb olub..." (947/1540 tarihli Erzinran evkaf kanunnâmesi).

95. Barkan, *Kolonizatör Türkdervişleri*, s. 314; A. g. y., *Kanunlar*, s. 73-74: "Bâzı evvelden harap u yebab olub girû ihyâsî lâzım gelen kurâyâ ve bazı mahûf derbendlere ber karar-ı sâbık... zâviyeler vaz'idüb... ve bâzı ihdâs zâviyeler vaz'olunub... "(aynı kanunnâme).

96. Msl. bk., Başbakanlık Arşivi, *Mâlîye defteri nr. 6065*, s. 20; *Kolonizatör Türk dervişleri*, ss. 54-55 deki belge metinleri; İbrahim Gökçen, *XVI. ve XVII. asırlarda Saruhan zâviye ve yatırımları*, İstanbul 1946, ss. 76-77 deki 1019/1610 tarihli Manisa şer'iye sicilinden alınan belge.

yaşayan köylüleri hayatlarından bezdirerek yerlerini terkedecek duruma soktukları görülüyor⁹⁷. Bu örneklerin yüzlercesini bulmak ve söz konusu dönemde zâviyelerin nasıl yavaş yavaş bozulmaya yüz tuttuklarını belgelerden adım adım takip etmek mümkündür. Devlet artık ardi arası kesilmez bu yolsuzlukların önüne geçemeyecek duruma gelmiş olup zâviye şeyhliklerine rast gele kimselerin tâyin edildiği göze çarpmaktadır. Meselâ 1049/1639 da, İzmir'e tabi Nif (Kermalpaşa) yakınlarındaki Ahî Süle Zâviyesi'ne bir müderris tâyin olunmuş⁹⁸, yine o civarda bulunan Seyyid Mükrimüddin Zâviyesi'nin şeyhliğine aynı tarihte bir kadı getirilmiş⁹⁹, 1060/1650 yılında ise Yenişehir'deki Baba Sultan Zâviyesi, Mahmut adında bir sipahiye verilmiştir¹⁰⁰.

Görülüyor ki artık zâviyeler eski parlaklıklarını kaybetmeye başlamışlar ve çoğu defa bir geçim aracı durumuna düşmüşlerdir.

3 — Çeşitli tarikatlar ve zâviyeler :

Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı dönemleri gibi yüzyılları kapsayan uzun bir devrede zâviyelerin tarikatlara dağılımını incelemek, aslında bu yazının sınırlarını taşıyan ve özellikle Selçuklu dönemi ile ilk Osmanlı dönemine ait malzemenin yetersizliği yüzünden hiç olmazsa şimdilik zor görünen bir konudur¹⁰¹. Ancak kısa çizgilerle de olsa bir taslak yapmak faydalı olacaktır.

Daha XIII. yüzyılda başlayarak Kalenderî, Vefâî, Yesevî ve Haydarî tarikatlarına bağlı zâviyelerin şehir, kasaba ve köylerde, göçebe muhitlerinde mevcut olduğu ve adı geçen tarikatları temsil eden Babâî hareketine ait zâviyelerin ise Orta Anadolu'da yayılmış bulunduğu yukarıda temas edilmişti. Bu arada, Konya, Kayseri, Sivas, Tokat gibi yine Orta Anadolu'nun büyük şehirlerinde az da olsa Kübrevîye ve Sühreverdiye tarikatlarına mensup şeyhlerin zâviyeleri bulunduğu söylenmişti. Bunlara ilâve olarak asıl Ahî zâviyelerinden söz etmek gerekir.

Ahîliğin XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da görülmeye başladığı bilinmekte, daha önce tarih kaynaklarında ahî adlarına rastgelinmemektedir¹⁰². Ahîliğin Anadolu'ya girişinin, Abbasi halifesi Nâsır li-Dinillah'ın Keykâvus I'î 1216 da fütüvvet teşkilâtına almasından sonra olduğu bu vesileyle anlaşılabilir¹⁰³. Ahmet Eflâkî, Mevlânâ zamanında Konyada yaşayan ve burada zâviyeleri olan bazı Ahîlerin isimlerini anar ki bunlar, Ahî Ahmet Şah, Ahî Kayser, Ahî Çoban ve Ahî Mahmut gibi kimseler olup özellikle birincisinin binlerce müridi olduğu söylenmektedir¹⁰⁴. Ayrıca yazar, Bayburtta Ahî Ahmet Bayburtî adında çok zengin ve kudretli bir ahî şeyhinin yaşadığını ve ünlü biri olduğunu haber vermektedir¹⁰⁵. Bu kayıtlar ahî zâviyelerinin XIII. yüzyılda ne kadar yaygın olduklarını az çok gösterecek niteliktedirler.

XIV. yüzyıldan itibaren ise ahî zâviyelerinin Anadolu'nun hemen her yerinde mevcut olduğu İbn Batûta'nın nakillerinden bir kere daha anlaşılabilir. Üstelik seyyah bu zâviyelerin, şimdiye kadar görüldüğü en misafir sever insanlarla dolu bu-

97. Gökçen, a. g. e., a. ye: "Karye ahalisinin... nice esbabların gâret itmeleriyle zulm ü hayf itdükleri...".

98. Başbakanlık Arşivi, *Mühimme defteri*, K. Kepeci tasn. nr. 269, s. 64.

99. Aynı *müh. def.* s. 65.

100. *Mâlîye defteri* nr. 6065, s. 20.

101. Böyle bir dağılımı devirlere göre harita üzerinde tesbit edebilmek herhalde çok faydalı bir çalışma olurdu. Bunu yapabilmek için her şeyden önce mühimme, tapu, zevâyâ ve evkaf defterleri gibi arşiv belgeleriyle diğer kaynakların ve bu arada şehir tarihlerinin taranıp sınıflandırılması gerekir.

Bu da şüphesiz çok zaman ve emek isteyen bir çalışmadır. Fakat böyle bir haritanın Türkiye din tarihi açısından çok faydalı olacağı açıktır.

102. Bk. Claude Cahen, "Sur les traces des premiers Akhis", *Fuad Köprülü Armağanı*, ss. 81-91.

103. A. g. m., s. 83. Ayrıca bu konuda F. Taeschner'in bazı makaleleriyle A. Gölpınarlı'nın "İslâm ve Türk illerinde Fütüvvet teşkilâtı ve kaynakları" (*İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1-4 (1954), ss. 3-50) adlı makalesinde yeterince bilgi bulunmaktadır.

104. *Menâkıb'ul-Ârifin*, 1/225, 276; 11/611, 755, 823.

105. A. g. e., 1/390; 11/888.

lunduğunu hayranlıkla anlatıyor¹⁰⁶. Ahiler büyük şehirlerde mesleklerine göre çeşitli zümreler meydana getirmekte, her zümrenin kendine ait özel zâviyeleri bulunmaktaydı¹⁰⁷. Daha sonraki yüzyıllarda ise bütün Osmanlı topraklarının ahilere ait zâviyeleri barındırdığı mâlumdur.

Ahilerden sonra, yine XIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Rifâî zâviyelerinden söz eden kayıtların kaynaklarda yer aldığı görülür. 1258 de Bağdat'ın Hülâgû tarafından tahribi üzerine merkezi burada bulunan ve o sıralarda Irak'ın her tarafına yayılmış bulunan bu tarikatın Anadolu'ya da sıçrayacağı tabiidir. Moğollarla temastan sonra Orta Asya Türk-Moğol şamanizminin bazı etkilerini alarak aşağı halk tabakalarında değişik bir biçim alan bu tarikat mensuplarının şehir ve kasabalarda daha çok fakir ahalden meydana geldiği düşünülürse¹⁰⁸, Rifâî zâviyelerinin de başta Konya olmak üzere diğer şehirlerde yer aldıkları tahmin edilebilir. Ahmet Eflâkî, Mevlânâ devrinde Seyyid Tâcüddîn b. Seyyid Ahmet er-Rifâî'nin bir çok müridiyle beraber Konya'ya geldiğini, bunların ateşte, yürümek, kızgın demiri yalamak, yılan v.s. gibi zararlı hayvanları çiğ çiğ yemek gibi garip hareketler yaptıklarını ve kadınların bunları seyre gittiklerini yazar¹⁰⁹. Amasya'da oturan Seyyid Ahmet Kûçek-i Haldâr-ı Rifâî adlı başka bir rifâî şeyhinin zaman zaman Ulu Ârif Çelebi'yi ziyarete gidip semâa katıldığını ve müridlerine "Cemmâat-ı Ahmediyân" denildiğini nakleder¹¹⁰.

XIV. yüzyılın ortalarında Anadolu'yu adım adım dolaşan İbn Bâtûta, Amasya'da adı geçen Seyyid Ahmet Kûçek'in zâviyesinde kalmış, İzmir'de Şeyh Yakup isimli diğer bir rifâî şeyhinin zâviyesine inmiş ve nihayet Bergama'da adını anmadığı yine bir rifâî zâviyesinde misafir olmuştur¹¹¹. İbn Bâtûta da Eflâkî gibi Rifâîler'i "Ahmedî" adıyla anmaktadır. Anlaşılan söz konusu yüzyıldan başlayarak Rifâî zâviyeleri Anadolu'yu doldurmakta bulunuyorlardı. XV.-XVII. yüzyıllarda ise hemen her şehir

de bir Rifâî zâviyesine rastlamak mümkün hale gelmişti¹¹².

Kâzerûniye tarikatına gelince, daha XI. yüzyılda İran'da yüzlerce zâviyeye sahip Şeyh Ebû İshak İbrahim b. Şehriyar-ı Kâzerûnî (1034)¹¹³ nin tarikatine mensup Kâzerûnî (veya İshâkî) dervişlerinin de XIV. yüzyılın başlarında Anadolu'ya girdikleri, bu yüzyılın sonlarına doğru Erzurum, Konya Bursa ve Edirne gibi büyük merkezlerde yerleşerek zâviyeler açtıkları görülüyor¹¹⁴. Bursa'da bizzat Yıldırım Bayezıt tarafından sırf İshâkî dervişlerine mahsus bir "Ebûishakhâne" nin açıldığı ve bunların devletin himâyesine mazhar olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁵. Evliya Çelebi, Edirne'de yine bu İshâkî dervişlerine ait büyük bir tekkenin varlığını bildirmekle XVII. yüzyılda bile bunların faaliyetlerini sürdürdüklerini göstermektedir¹¹⁶.

Nihayet, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1273) den sonra bir tarikat haline gelen ve sür'atle yayılan Mevlevî zâviyelerini de anmak gerekir. Özellikle Moğol boyunduruğundan bıkmış ve ümidini kaybetmiş Anadolu şehir halkı için Mevlevîlik bir tesellî kaynağı halini almıştı. Mevlevî şeyhleri hemen her büyük şehirde zâviyeler açıyor, bir çok müridler yetiştiriyorlardı. Merkezi Konya'daki Dergâh-ı Mevlânâ olmak üzere gerek Karamanoğulları gerek-

106. *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, 1/225:

وهم بجميع بلاد التركمانية الرومية في كل بلدة ومدينة
وقرية ولا يوجد في الدنيا مثلهم اشد احتفالا بالغرباء

من الناس واسرع الى اطعام الطعام وقضاء الحوائج

107. *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu*, s. 155.

108. Bk. a. g. e., s. 163.

109. *Menâkıb'ul-Ârifîn*, II/716.

110. A. g. e., II/915.

111. *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, 1/238, 245, 247.

112. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi bunlardan bir çoğunun adını eserinin çeşitli yerlerinde sırası geldikçe zikreder.

113. F. Köprülü, "Ribât", s. 273.

114. A. g. y., "Abû İshak Kâzerûnî ve Anadolu'da İshâkî dervişleri", *Belleten*, XXXIII (1969), s. 231.

115. A. g. m., s. 229.

116. *Seyâhatnâme*, III/454. Köprülü XVI. yüzyıldan itibaren İshâkîlerin Zeyniye ve Nakşibendilik içinde erimeye başladıklarını söylemektedir (a. g. m., s. 231).

se Osmanlılar zamanında Mevlevîliğin kazandığı önem, tarikatın zâviye ve tekkele-
rinin sayısını gittikçe arttırıyordu. Bu ta-
rikatın aristokrat bir karakter taşıması
başından beri onun büyük şehirlerin dışı-
na taşmasına engel olmuştur. Üstelik İm-
paratorlukta bütün Mevlevî zâviye ve
tekkelelerinin Konya'ya bağlı bulunması da
belki bir dereceye kadar bunda etkili ol-
muş ve zâviyelerin fazla dağılmasını ön-
lemiştir. Bununla beraber bu merkezî
sistemin, tarikatı bir bütün halinde tutarak
parçalanmasına engel olduğu meydanda-
dır¹¹⁷. Burada şunu eklemek lazımdır ki,
mevlevî tarikatının padişahlara kılıç kuşa-
tacak kadar imparatorlukta nüfûz kazan-
ması, hatta bizzat padişahlar tarafından
resmen destek ve himaye görmesi, onun
son devirlere kadar gücünü koruyabilme-
sini sağlamıştır. Bütün Mevlevî zâviye ve
tekkeleleri zengin vakıflarla beslene gelmiş
ve pek az istisnâlar hariç devletle araları
hiç bir zaman açılmamıştır.

En azından Mevlevîlik kadar, fakat
daha çok halk seviyesinde kudret ve nü-
fûz kazanan Bektâşîliğe bakıldığı zaman,
XV. yüzyılın başlarında Hacı Bektaş-ı Veli
(1271) adına kurulan bu tarikatın zâviyele-
rinin Anadolu'da hızla yayıldığı görülüyor.
Bektâşî zâviyeleri Mevlevîliğin aksine da-
ha çok küçük kasaba ve köylerde kurul-
maktaydı. Bunun sebebi Hasluc'un dedi-
ği gibi, heterodoks Bektâşî şeyhlerinin
propaganda ve tesirlerini en çok köylü
ahali üzerinde yapabilmeleri ve biraz da
sünnî çevrelerin tenkitlerinden kaçmaları
olsa gerektir¹¹⁸. Şimdiye kadar yapılan
araştırmalardan çıkan sonuca göre Bektâ-
şî zâviyeleri en çok Orta Anadolu'da eski-
den Babaî hareketinin merkezi olan Amas-
ya, Tokat, Çorum, Sivas, ve Kırşehir ile
Konya, Ankara, Harput ve Erzurum dolay-
larında ve güneyde Antalya civarlarında
bulunduğu anlaşılmaktadır¹¹⁹. Bu arada
daha eskiden yaşamış bir çok heterodoks
şeyhlerin zâviyelerinin XV. yüzyıldan iti-
baren Bektâşîler eline geçtiği unutulma-
malıdır¹²⁰. Bektâşîliğin en önemli zâviyele-
ri arasında başta Hacıbektaş'taki "Pîr

Evi" olmak üzere Dimetoka'da Kızıl Deli
Sultan Zâviyesi ile Elmalı'daki Abdal Musa
Sultan Zâviyesi sayılabilir.

Yukardan beri genel çizgilerle belir-
tilmeye çalışılan zâviyelerin tarikatlara gö-
re dağılımı konusunda son söz olarak, XV.
yüzyıldan başlayarak Anadolu'yu dolduran
Kadirî, Halvetî, Nakşibendî ve Bayrâmî
v.s. zâviyelerini de anmak gerekir. Bunlar-
dan özellikle Halvetîliğin tıpkı Mevlevîlik
gibi bir aristokrat tarikat olması sebebiyle
daha çok Konya, Kayseri, Kütahya ve
Aydın gibi büyük şehirlerde zâviyeleri bu-
lunduğu bilinmektedir¹²¹.

IV — ZÂVİYELERİN KURULUŞLARI VE TEŞKİLATLARI :

A) Kuruluş :

Bir zâviyenin nasıl meydana geldiği
konusunda buraya kadar söylenmeye ça-
lışılanlardan bir fikir elde edilebilir. Zâvi-
yeler, normal olarak öteki bütün sosyal
müesseseler gibi buldukları zaman ve
mekânın gerektirdiği içtimâî, iktisadî ve
dinî şartlara bağlı olarak dinî-tasavvufî fi-
kirlerin yayılması ve yaşanması amacıyla ku-
rulan müesseselerdir. Bu itibarla asıl gö-

117. Osmanlı devrinde Mevlevî zâviye ve tekkelelerinin isimlerini bile saymak sayfalar tutar. Bu konu apayrı bir araştırma teşkil edecek kadar geniştir.

118. F. W. Hacıoğlu, *Bektâşîlik Tetkikleri*, trc. R. Hulûsi, İstanbul 1928, s. 2.

119. Bektâşî zâviye ve tekkelelerinin Rumeli de dahil Osmanlı İmparatorluğu içindeki dağılımı için yukardaki esere bakılarak bir fikir elde edilebilir.

Bundan başka Besim Atalay'ın *Bektâşîlik ve Edebiyatı* (İstanbul 1340) adındaki eserinde az çok bilgi vardır. Mevlevîlerinki gibi Bektâşî Zâviyeleri de çok geniş bir araştırma konusudur.

120. Mesl. bk. F. Köprülü, Abdal", *Türk halk ed. ans.* Evliya Celebi de eserinin bir çok yerinde, XIII. yüzyıldaki bazı heterodoks dervişlerle XIV. yüzyıldaki Anadolu Abdalleri'ne ait bir çok zâviyenin Bektâşî zâviyesi olduğunu söyler (*Seyâhname*, II/12,39, 46; IX 273, 274.). Eserde mevcut zâviye ve ziyaretgöhlere bir envanterini yapmak her holde ilgi çekici olurdu.

121. Mesl. bk. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin içtimâî ve iktisadî tarihi*, Ankara 1959 I, bs., 1/39. Evliya Celebi bu konuda da diğkate değer bilgiler verir. Ziyaret ettiği yerlerdeki kaç zâviye ve tekkenin hangi tari-kete ait olduğunu belirtmiş ve haklarında açıklamalar yapmıştır.

revleri, Kuzey Afrika ve hatta Anadolu gibi, ilk devirlerde yeni alınan toprakların iskânını sağlamış olmakla beraber, müslümanlığı ve onun tasavvufunu yaymaktır. Bu yüzdendir ki, şehirlerde olduğu kadar, belki de daha çok yollar üzerinde ve gayr-i meskûn yerlerde kurulmuşlardır.

İster Selçuklu ister Osmanlı döneminde olsun Anadolu'da zâviyelerin kuruluşları incelendiği zaman şu manzara göze çarpmaktadır :

Her hangi bir tarikata bağlı bir şeyh yanında belli sayıdaki müridiyle ya bir şehir, kasaba ve köyde veya yol üzerinde uygun bir mevkide zâviyesini açmaktadır. Bunun için gerekli yerler şeyh tarafından ya bizzat temin edilmekte yahutta o yerin hükümdarı, devlet adamı, zenginleri tarafından bağışlanmaktadır. Ayrıca kurulan zâviyeye -eğer şehirde ise- masraflarını karşılamak üzere belli bir miktarda arsa ve emlakın geliri vakfedilmekte veya devlet hazinesinden tahsisat ayrılmaktadır¹²². Köylerde ve yol üzerinde olan zâviyelerde ise durum daha başkadır. Buralarda kurulan zâviyeler tıpkı orta çağ manastırlarında ki gibi masraflarını kendi üretim güçleriyle karşılıyorlardı. Bu zâviyelerin etrafında tarlalar, bahçeler, bağlar ve değirmenler meydana geliyor, hayvan sürüleri besleniyordu. Dervişler hem kendi ihtiyaçlarını, hem de gelip geçen yolcuların masraflarını bizzat kendi emekleriyle karşıyorlardı.

Şeyhler tarafından açılan bu zâviyelerin şu iki tarzda kurulduğu görülüyor :

a) Önceleri gayri müslim ahali ile meskûn olduğu halde boşalan köy ve kasabalarda kurulan zâviyeler. Bunlar orada eskiden mevcut, terkedilmiş kilise ve manastırları zâviyeye çeviriyorlardı. Böylece, terkedilmiş bu yerlerde yeniden imar ve iskân ediliyordu.

b) İssiz fakat yol yakınında ve yerleşmeye uygun yerlerde kurulan zâviyeler. Bunlar buralara ilk yerleşme tohumlarını

atmış oluyorlardı. Zamanla bu zâviyelerin etrafında yeni yerleşme merkezleri oluşuyordu ki bugün bile yüz yıllar önce ilk kurucusu olan şeyhin adını taşıyan bir çok kasaba ve köy vardır¹²³.

Görülüyor ki bir zâviye nasıl ve kim tarafından kurulmuş olursa olsun belli bir miktarda vakıf emlakının gelirine dayanan ve bununla işleyebilen bir vakıf müessesesidir.

B) Şeyhlik ve müessesesi :

Anadolu'da zâviye şeyhliği müessesesinin devirlere göre bir takım özellikler gösterdiği söylenebilir. Selçuklular dönemi ile Osmanlılar'ın ilk zamanlarında zâviye şeyhleri, muhtelif tarikatlara mensup keramet sahibi veliler hüviyetindedirler. Ertafalarında yığınla menkabeler teşekkül etmiştir. Meselâ bunlar arasında Hacı Bektaş, Ahî Evran, Seyyid Mahmut Hayrânî gibi birçokları sayılabilir. Bunlar, zâviyelerinde hükümdarlardan, devlet adamlarından ve halktan saygı görerek yaşıyorlardı. Öldükleri zaman yerlerine halifelerinden biri seçilmekte ve şeyhlik görevini o yürütmekteydi. Nitekim Mevlânâ öldüğü zaman yerine oğlu Sultan Veled değil, halifesi Hüsâmüddin Çelebi geçmişti.

Fakat boş arazilere veya yeni fethedilen topraklardaki köylere yerleşen gâzi dervişler ve şeyhler için durumun biraz başka olduğu görülüyor. Buralardaki zâviyelerin kurucusu olan şeyhler, yerleştikleri yerlerde bir hânedan kuran ve yaşadıkları toplumun yöneticisi bulunan şahsiyetlerdir. Bu şeyhler bütün akraba ve aşiretleriyle birlikte yaşıyorlardı¹²⁴. Zâviyelerine tahsis edilen vakıf gelirlerinin tasarruf hakkı kendilerinden sonra evlatlarına geçi-

122. Bk. Bahaeddin Yedişildiz, *Institution du vaqf au XVIIIe siècle en Turquie*, basılmamış doktora tezi (Paris 1975), s. 230.

123. Msl. bk. *Köylerimizin adları*, Ankara 1928, birçok sayfalarda.

124. *Kolonizatör Türk dervişleri*, ss. 284-85, 295-96.

yordu¹²⁵. Bu durum, zâviye şeyhliğinin de babadan oğula geçmek sûretiyle âile içinde kalmasına yol açmıştır. Bir şeyh öldüğü zaman yerine o zâviyede yaşayan en lâ-yık halife veya mürid geçeceği yerde şeyhin en büyük oğlu, eğer erkek evlâdı yoksa âileden en yaşlı erkek üye şeyh olurdu.

Böylece hem zâviyenin mânevî yönetiminin, hem de vakıfların tasarrufuna dayalı maddî yönetimin tek elden aynı âile içinde yürütülmesi, zamanla bir takım büyük şeyh âilelerinin teşekkülüne sebep oluyordu. Zâviye evkafının iktisâdî gücüyle paralel olarak bunların maddî gücü de gittikçe büyümeye başladı. Ünlü bir velinin soyundan gelmek gibi halk arasında dîni bir üstünlük sağlayan mânevî kudret ve nüfûz da buna eklenince şeyh âileleri buldukları bölgelerde iki taraflı güce sahip birer mahallî kuvvet haline gelmekteydiler. Bu gücün, ataları olan velinin ünü ile sahip oldukları evkafın büyüklüğü ve küçüklüğüne göre azalıp çoğalacağı kolayca tahmin olunabilir.

Osmanlılar Anadolu'nun hâkimiyetini yavaş yavaş devralırken ellerine geçirdikleri bölgelerde kökü çok eskiye dayanan bir çok şeyh âilesiyle karşılaştılar. Bunların bir kısmı kendilerinden de eskiydi. Onlar bu âilelerin nüfûzlarını devletin menfaatlerine uygun bir tarzda kullanmasını bildiler¹²⁶. Bu âilelerin büyük çoğunluğu, dedelerinin bizzat kurduğu veya sonradan yerleşerek geliştirdiği köylerde oturuyordu. Aristokrat tarikatlara bağlı bir kısmı da şehir ve kasabalarda yaşıyorlardı. Bunların bazılarının büyük zâviyeleri ve çok zengin vakıfları vardı. Sadrüddîn-i Konevî ve Mevlânâ Celâlüddîn-i Rûmî gibi ünlü şeyhlerin soyundan gelen âilelerin tasarrufunda bulunan vakıflar zaten zengin olduğu gibi, zaman zaman da devlet tarafından yapılan ilâvelerle gelişme imkânını buluyordu. Köylerdeki şeyh âilelerinin elinde de bazan Hacı Bektaş vakıfları gibi zengin vakıfları olanlar vardı. XVI. yüzyıla kadar Hacı Bektaş'ın mânevî evlâtlarının sayunun elinde, bu yüzyıldan sonra da Balım Sul-

tan âilesinin elinde bulunan vakıflar devlet tarafından vakit vakit büyütülüyordu¹²⁷.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bir çok âyân ve derebeyi âilelerinden daha sağlam hâkimiyet kuran şeyh âilelerine rastlanıyordu¹²⁸. Bununla beraber bazı şeyh âilelerinin ortadan kalktığı ve zâviyelerine devletin el koyduğu görülüyor. Arşiv belgeleri böyle örneklerle doludur. Bu sonuca mâruz kalanların genellikle ufak vakıflara sahip olanlar olduğu anlaşılıyor. Bunun en belli başlı nedeninin her halde, zamanla âilenin büyüyerek fertlerinin çoğalması olduğu düşünülebilir. Şöyle ki: Evlâtlık vakıflarda, bilindiği gibi, vakıf gelirleri âiledeki hissedarlar arasında paylaşılmaktadır. Başlangıçta âile küçük, dolayısıyla hissedar sayısı az olduğundan elde edilen gelir kâfi gelmektedir. Oysa aradan yıllar geçtikçe hissedar sayısı artmakta, buna karşılık hissedar başına düşen gelir miktarı gittikçe azalmaktadır. Dolayısıyla arada geçimsizlik ve huzursuzluk baş göstermektedir¹²⁹. Bu anlaşmazlıklar çoğu defa zâviye evkafının kötüye kullanılmasına ve zâviyenin harap olmasına yol açtığından devlet işe müdahale etmektedir. Sonunda ya zâviyenin şeyhliğini bir memuriyet haline sokmakta veya hisse usulünü kaldırmaktadır¹³⁰. Böyle olunca zâviye evkafına

125. Bizzat kurucu şeyh tarafından tesis edilen evlâtlık vakıfların iyi bir örneğini Yozgat yakınlarındaki Emirci Sultan Zâviyesi (Osman Paşa Tekkesi) teşkil eder. XIII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan bu şeyh, tesis ettiği evkafın tasarrufunun evlâdına gemesini vakfiyesinde açıkça belirtmiş bulunmaktadır (A. Yaşar Ocak, "XIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu (Bozok) da bir Babai şeyhi: Emirci Sultan", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX (1973) baskıda).

126. Suraiya Faruqi, "16. ve 17. yüzyıllarda Orta Anadolu'da şeyh âileleri", *Türkiye İktisat tarihi semineri*, Ankara 1975, s. 223. Yazar burada, merkezi idareyi temsil eden mahallî idare elemanlarının azlığı yüzünden hükümetin şeyh âilelerinin desteğini kazanmayı ve bunu kendi hesabına kullanmayı câzip bulduğunu söylemektedir.

127. Yukarıda adı geçen makalede Mevlânâ, Ahi Evran ve Hacı Bektaş âileleri çok güzel bir şekilde ele alınmıştır. Fazla bilgi için buraya bakılabilir.

128. A. g. m., s. 217.

129. A. Y. Ocak, a. g. m.

130. Msl. bk. *Kolonizator Türk dervişleri*, s. 309 (740 nr. lı Kütahya defterinden alınan belge); *Saruhan zâviye ve yatırımları*, s. 58 (1005/1597-98 tarihli Manisa şerhi sicilinden alınan belge).

tasarruf hakkı âile içinden çıktığından, bu evkafa dayalı bir âilenin teşekkülü de söz konusu olmayacağı tabiidir.

Şeyh âilelerinin çoğu 1839 da Tanzi-mat'ın ilânına kadar vakıflarını ellerinde tutabilmişler, bu tarihte Evkaf-ı Hümâyun Nezareti'nin kurulmasıyla bütün haklarını devlete teslim etmek zorunda kalmışlardır¹³¹. Bunların pek az bir kısmı Cumhuriyet dönemine kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

C) Teşkilât ve yaşantı :

Zâviyelerin, içinde bir tarikata bağlı dervişlerin bir arada yaşadıkları, dîni ibadet ve âyin yaptıkları ve nihayet yolcuların misafir edildikleri bir dîni ve içtimâî kuruluş oldukları göz önüne alınırsa, hemen her devir ve ülkede -ufak tefek farklarla- aynı görevleri yaptıkları ve bu görevlere uygun bir teşkilat ve bünyeye sahip oldukları anlaşılır. Bu itibarla zâviyelerin, Mağrip ülkelerinden başlayarak -mahallî mimarî tarzı ve bina geleneği dışında- bütün İslâm ülkelerinde aynı olduğu görülebilir. Mağrip ülkelerinde XI.-XIV. yüzyıllarda bir zâviye başlıca şu kısımları ihtiva etmektedir :

1) Kurucu şeyhin türbesi, 2) mescit, 3) içinde âyin yapılan ve bazan ders okunan geniş bir oda, 4) dervişlerin odaları, 5) misafir odaları, 6) hamam, 7) mutbak ve erzak ambarları, 8) ahır¹³².

Aynı dönemde Anadolu dahil, Orta-Doğu İslâm ülkelerinde de zâviyelerin belirtilen bu kısımları ihtiva ettikleri müşahede olunuyor. Hatta daha sonraki yüzyıllarda bile, mimarî üslûp hariç, Anadolu'da zâviye ve tekkelerin aynı mimarî üniteleri barındırdıkları söylenebilir.

Hiç şüphesiz diğer yapılarda olduğu gibi Türk yapı geleneğinin özelliklerini taşıyan âbidevî çapta zâviyeler daha Selçuklular devrinden beri Anadolu'da inşa ediliyordu¹³³. Beylikler ve Osmanlılar döneminde de Türk mimarisinin gelişmesine paralel olarak zâviyelerin yapımında gelişmeler

kaydedildi¹³⁴. Fakat bütün zâviyelerin Adadolu'da aynı tipte inşa edilmedikleri mâlumdur. Herhalde şehirlerde, hatta bazı köylerdeki büyük yapıların yanında çoğu defa hiç bir özellik taşımayan, kerpiçten veya ahşap zâviye binaları da yer alıyordu ki bugün çoğunun izi bile kalmamıştır.

Özellikle köylerdeki zâviyelerin büyük bir kısmı bir çiftlik manzarası göstermekteydi. Zâviye etrafındaki arazide bizzat dervişler tarafından tahıl, sebze ve meyve yetiştiriliyor, hatta civardaki meralarda davar ve sığır besleniyordu. Bir çok zâviyenin kendine mahsus değirmeni bile vardı. Böylece günlük masraflarını ve yiyeceklerini kendi kendilerine sağlayabilmekteydiler. Böyle imkânı olmayan bir kısım zâviyeler ise ihtiyaçlarını satın alarak gideriyordu. Osmanlı dönemine ait, meselâ XV. ve XVI. yüzyıldan itibaren bu zâviyelerin günlük, haftalık, aylık ve yıllık gelir ve giderlerini ihtiva eden belgeler bulunmaktadır¹³⁵.

Bu belgelerden ve vakfiyelerden anlaşıldığına göre, elde edilen gelirin bir kısmı zâviyenin bakım ve tamirine, bir kısmı dervişlerin ve misafirlerin yiyip içmelerine ve bir kısmı da hizmetlilerin ücretlerine ödendikten sonra geri kalanının vakıf hissedarları arasında paylaşılması gerekiyordu. Bütün bu işlerin çeşitli görevliler tarafından yürütüldüğü görülüyor. Bir defa zâviye de bir vakıf kuruluşu olduğundan vakıfları yöneten bir mütevellîsi, gelir ve gi-

131. Bk. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic'ul-Vukûât*, İstanbul 1328, IV/100.

132. Msl. bk. Pedersen, "Masdjid", ElI; Lévi-Provençal, "Zawiya", ElI.

133. Selçuklu devri zâviyelerine örnek olarak msl. bk., S. Eyice, "Boyalıköy Hânîkahı", *Türkiyat Mecmuası*, XVI (1971), ss. 33-56; Beylikler devri için de yine aynı yazarın "Çorum-Mecidözünde Âşık paşa oğlu Elvan Çelebizâviyesi" (aynı mecmua, XV (1969), ss. 211, 246) adlı makalesine konu olan Elvan Çelebi Zâviyesi ile Kayseri'deki Köşk Medrese (bk. Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1973, II/200.) iyi birer örnektirler.

134. Osmanlı devri zâviyelerinin mimarî özellikleri hakkında yine S. Eyice'nin "Zâviyeler ve zâviyeli camiler" adlı makalesinde bir çok örnek vardır.

135. Msl. bk. *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 193.

derleri kontrol eden bir vakıf nâzırı, bir muhasebecisi ve bir de kâtibi vardır.

XV. yüzyılda bir Osmanlı zâviyesine örnek olmak üzere, Süleyman Paşanın Bolayır'daki zâviyesinde bulunan görevliler ücretleriyle birlikte şöylece sıralanabilir¹³⁶:

Görevlinin adı	Görevi	Günlük ücret
Şeyh Şemseddin	Şeyh	15 akçe
Hızır Bâli	Kâtip	8 "
?	İmam ve hatip	4 "
?	Müezzin	1 "
Muhyiddin	Vekilharç	6 "
Hamza	Kilerci ve ambarcı	4 "
İlyas	Hakip	3 "
Baba Ali	Türbedar	2 "
Hasan	Bevvab (kapıcı) ve Karbansarayî	3 "
?	Aşçılar	3 "
?	Habbaz (Ekmekçi)	(Her biri) 3 "
?	Kayyimler	2 "
?	Kâşeşûy (Bulaşıkçı)	(Her biri) 2 "
?	Âşyâbi (Değirmenci)	2 "
?	Âhûri	1/2 "
?	Cûzhanlar (Cüz okuyanlar)	1 "
		(Her biri)

Bu sayılan görevlilerin o devrin ve daha sonraki devirlerin zâviyelerinde aşağı yukarı aynen mevcut olduğu, ancak zâviyenin büyüklük ve küçüklüğüne göre sayılarının artıp eksileceği tahmin olunabilir. Nitekim bazı küçük zâviyelerde birkaç göreve bir kişi bakabiliyordu. Birtakım büyük zâviyelerde ise tâmir işlerine bakan özel bir mimar bile bulunuyordu.

XVIII. yüzyılda zâviye ve tekkelere genellikle şu personeli barındırdıkları görülmüyor¹³⁷:

Dini görevliler	Hizmetliler
1. Şeyh	1. Tabbah (Aşçı)
2. Dervişler	2. Helvacı
3. Virdhân (Vird okuyan)	3. Vekilharç
4. Zâkir (Zikir yaptırın)	4. Bevvab
5. Kelime-i Tevhid-hân	5. Kayyim (Bakıcı)
6. Hatim-hân	6. Ferraş (Hizmetçi)
7. Aşir-hân	7. Çerâğî (Aydınlatıcı)
8. İmam	
9. Müezzinler	

Zâviye vekilharcı, hergün sarfoolunacak yiyecek ve içecek maddelerini ve sair ihtiyaçları tesbit ederek bunları satın alıp ambarında ve kilerde muhafaza ederdi. Meselâ 925/1519 tarihli bir belgeye göre Gelibolu'daki Ahî Devle zâviyesinin günlük yiyecek ihtiyacı şunlardı¹³⁸:

Cinsi	Fiati
Et	3,5 akçe
Ekmek	3 akçe
Buğday	1,6 akçe
Tuz	0,4 akçe
Toplam : 8,5 akçe	
Ayrıca :	
Saka ücreti	0,4 akçe
Ođun	0,5 akçe
Toplam : 0,9 - 8,5 - 9,4 akçe	

Her tarikatın kendine ait zâviyesi vardı. Buralarda ortaklaşa bir yaşantı sürdüren dervişlerin günlük hayatı, bağlı oldukları tarikatın gereklerine göre az çok farklı idiyse de genel çizelgeleriyle hemen hemen aynıydı. Yalnız köylerde ve yol üstündeki zâviyelerde yaşayan dervişler gündüz zâviye evkafına ait tarlalarda, bağ ve bahçelerde çalışıyor, akşamları bir araya geliyorlardı. Buna karşılık şehirlerdeki dervişler için dışarda çalışmak pek söz konusu değildi. Zengin vakıflar onların çalışmasına gerek bırakmıyordu. Sadece ahîler mesleklerini yürütmek zorundaydılar. Onların herbiri gündüz çeşitli işlerde çalışıp akşam kazandıklarını bir araya getirerek ihtiyaçlarını bununla sağlıyorlardı. İbn Batûta'nın anlatışına göre ahîler kazandıklarını şeyhlerine teslim etmek zorundaydılar¹³⁹.

Çeşitli tarikatlara mensup dervişler uğradıkları yerlerde genellikle kendi tarikatlarına ait zâviyelerde kalıyorlardı. Aslında bir gezgin dervişin mutlaka kendi tarikatının zâviyesinde misafir olması gibi bir kaide olmadığı halde kendi zâviyesini tercih ediyordu¹⁴⁰. Bu yüzden meselâ bir Kadiri zâviyesinde bu tarikata bağlı Türk, Arap ve İranlı hatta Hintli v.s. gibi değişik millet ve kültürlerden dervişlere rastlamak olağandı. Bunun sonunda karşılıklı bir kültür alış veriş, haberleşme ve kaynaşma doğacağı tabiiydi. İbn Batûta'ya bakılırsa, bir gezgin derviş veya bir

136. A. g. e., s. 167'deki 891/1435 tarihli belge.

137. *Institution du vaqf au XVIIIe siècle en Turquie*, s. 314.

138. *Eđirne ve Paşa Livâsi*, s. 193.

139. *Tuhtet'un-Nuzzâr*, I/225.

140. O. Nuri Ergin, *Türkiye manârif tarihi*, İstanbul 1939, I/201.

yolcu misafir olduğu zâviyede üç günden fazla kalmamak şartıyla dilediği gibi yer içer hatta hayvanının ihtiyacını temin ederdi. Bazan zâviyenin şeyhi kendi mâli durumuna göre fakir bir yolcuya elbise ve para yardımında bulunurdu¹⁴¹.

İbn Batûta eserinde XIV. yüzyıldaki Anadolu zâviyelerinde, özellikle ahî zâviyelerinde günlük yaşantıya dair canlı ve ilgi çekici bilgiler sunar. Ona göre en ücra köylere kadar bile yayılmış bulunan bu zâviyelerin bakımlı tesisler olduğu anlaşılıyor. Nitekim 689/1290 da yazılmış bir fütüvvetnâmede (Nâsirî Fütüvvetnâmesi) ahî zâviyelerinin nasıl olması gerektiği konusundaki bir tâlimatnâme onun ifadelerini doğrulamaktadır. Buna göre zâviyenin itina ile yapılmış ve çok temiz olması, duvarlarının aydınlık olsun diye beyaz badana ile boyanması şarttır. Avlusunun ortasında bir havuz bulunması iyi olur. Odalarına eğer mümkünse Kıbrıs halısı, bulunmadığı takdirde kilim veya keçe döşenmelidir¹⁴².

İbn Batûta Alanya'da kaldığı bir zâviyeyi şöyle anlatır: "İkinci namazını kıldıktan sonra zâviyenin şeyhi geldi ve bizi zâviyesine götürdü. Burası çok güzel bir bina idi. İçerisi güzel Rum (Anadolu) yastıkları ile döşeliydi. Irak camlarından yapılmış kandiller vardı. Büyük odada beş adet "beysûs" denilen ve bakırdan yapılmış büyük fitilli lambalardan yerleştirilmişti. Bunlarda erimiş iç yağı yakılıyordu. Her biriyle, Türkçe "çerağcı" denilen görevliler uğraşıyordu"¹⁴³. Seyyaha göre zâviyelerde misafir şöyle ağırlanıyordu: Zâviyeye bir yolcu geldiği zaman kapıcı tarafından karşılanıp kim olduğu, nerden gelip nereye gitti hakkında bilgi alınıp içeri buyur ediliyordu. Eşya ve hayvanları yerleştirildikten sonra hamama sokuluyor ve güzelce yıkanıyordu. Oradan çıkınca bir odaya alınıp yiyecek ve içecek ikram ediliyordu. Akşam namazından sonra zâviyede Kur'an okunuyor, daha sonra semâ ve raks yapılıyordu. Bazan gece yarısı zikir ve diğer nâfile ibadetlere kalkılıyor ve bu hergün böyle sürüp gidiyordu¹⁴⁴. Şüphesiz bu ağır-

lama işi yolcunun durumuna ve içtimâî mevkiine göre değişmekteydi.

Zâviyelerde ikram edilen yiyecek ve içecekler konusuna gelince, bunların devrin alışılmış yiyecek ve içecek maddeleri olduğu tabiidir. Bu konuda kaynaklarda fazla bilgiye pek rastlanmaz. Anadolu'da özellikle XIV. yüzyıl zâviyeleri hakkında en geniş bilgi ve tasvirleri kendi öz müşahadesine dayanarak veren İbn Batûta bu konuda pek bir şey söylemez. Yalnız genel olarak et, ekme, meyve ve tatlı verildiğini nakleder¹⁴⁵. Bununla beraber, Vâhidî'nin *Menâkıb-ı Hâce-i cihan ve Netîce-i can* adındaki eserinde XV. ve XVI. yüzyıllarda zâviyelerde ne gibi yemekler, içecekler ve tatlılar ikram edildiğine dair oldukça ilgi çekici bir pasaj mevcuttur. Burada Kurban Baba adlı bir dervişin ağzından söylenen bir manzûmede şunların adı geçer¹⁴⁶:

Bize bir hânikahtır şu âlem
İrişür dürlü dürlü levni her dem
Herisa ve Muhallebi ve Totamaç
Ades aşısı ve Zerde, Kalya omaç
Yoğurtlu dâne karlı dağımızdır
Sıpanak aşısı hod otlağımızdır
Hemişe Akça salma nakdimizdir
Erişte hod gönülde akdimizdir
Börek aşısı da hod sertâcımızdır
Şeker pâlûze hod miracımızdır.
Güllâci ve Sükkerin ve Me'muniye
Biliç çorbasına ekşi limoniyle
Gelir gâh gâh *Tüffahiye aşısı*
Yeriz demeden anı bunu nâşi(?)
Gelir ki *Tuncîye* gâhı *Nohudâb*
Gelir ki *Gendom aşısı* ki düşebab
Zemistanda gelir *Tarhana* şirin
Pirinç aşısı gelir ki gâh şirin
Kebab-ı Birre ve Kebk Kebûter
Sükkerin, Baklağı, Börek, Seminiter(?)

141. *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, 1/238, 248.

142. *İslam ve Türk illerinde Fütüvvet teşkilatı*, s. 339.

143. *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, 1/227.

144. A. g. e., 1/226, 231, 252.

145. A. yerlerde.

146. Bibliothèque Nationale de Paris, suppl. turc, nr. 1558, v. 24a-b.

Gelir her yılda aş-ı Âşûre
Yeriz hem yediriz mâru mûra
Gıda-yı ruhumuz âhirde Helva
Nitekim cennet içre "Menn ve's-selvâ"
Onlardan sonra Hoşâb safâ bahş
Ki teşne dillere eyler safâ bahş

Görüldüğü gibi bunların çoğu bugün bile bilinen yiyeceklerdir. Bu kadar çeşitli yemeği hazırlayabilmek için ne kadar kap kacağa ihtiyaç olduğu meydandadır. Meselâ Trakya-Paşaeli'nde ünlü Bektaşî şeyhi Otman Baba Zâviyesi'nde Kanunî devrinin ortalarına doğru kaç cins ve ne kadar kap kacak bulunduğu bir fikir verebilir¹⁴⁷:

Cinsi	Adet
Kazan	16
Sahan	43
Tepsi	73
Bakraç	32
Tava	7
Kepçe	10
Büyük tas	6

D) Dini ve içtimâî hizmetleri :

Zâviyelerin her şeyden önce bir din ve tasavvuf talim, tatbik ve yayma merkezi olduğuna yukarıda temas edilmişti. O halde buralarda belli bir tarikatın gereklerine göre bir yaşantı takip olunacağı açıktır. Selçuklu ve Osmanlı döneminde medreselerin nüfûz edemediği köylerin ve göçebe muhitinin dinî ve içtimâî hayatını ayarlamak görevini zâviye ve tekkeler yüklenmişlerdi. Medreselerde uygulanan ancak sınırlı bir aydın zümresine hitap eden skolastik din eğitimi, öğretimi ve anlayışının genellikle halk tabakalarına inemediği ve tam anlamıyla intibak edemediği bilinen bir gerçektir. Gerek kullanılan metot gerekse köylük yerde yaşayan halkın şehirlerde olduğu gibi Ülemâ ile temas imkânının çoğu defa bulunmaması, bulunsa da ülemânın o seviyeye inememesi yüzünden dinî ve içtimâî hayatta doldurulması gerekli bir boşluk meydana geliyordu. İşte bu boşluğun zâviyeler tarafından devrine ve yerine göre müsbet veya menfi bir şe-

kilde doldurulduğu görülüyor. Zâviyelerde yüksek bir takım fıkıh ve kelâm meseleleri yerine halka mistik bir heyecan verecek ve fikrî seviyesine uygun düşecek konularla uğraşılıyordu. Bu da haliyle zâviyeleri daha cazip duruma getiriyor, halk "fakı" adını verdiği fakih (hoca) ların yerine şeyhleri dinlemeyi ve onlara bağlanmayı tercih ediyordu.

Zâviyelerde yapılan ibadetler, heyecanı doyurucu ve gereğinde mûsikî eşliğinde yapılan özel âyinler halk için zevk verici bir ruhi tatmin kaynağı idi. Üstelik medresenin ağır ilmi havası yerine evliyâ türbelerine, menkabelerine ve kerametlerine bağlanmak halk için daha çekici ve daha kolaydı. Şeyh ve dervişlerin yazdığı keramet hikâyeleriyle dolu ahlak ve din alanındaki manzum eserler, ülemânın külfetli ve ağır bir üslûpla kaleme aldığı çoğu arapça şerh ve tâliklerden elbette daha çok okuyucu ve dinleyici buluyordu¹⁴⁸. Bu da şeyhlerin halk yanında ülemâdan daha çok nüfûz ve kudret kazanmasına sebep oluyordu. Bunun yanında şeyhlerin sürdürdüğü bu mütevazî günlük yaşantının uyandırdığı takdir ve hürmet duygusu da bir motif olarak düşünülmelidir.

Zâviyelerin en az bu birincisi kadar önemli diğer bir hizmeti Anadolu ve Rumeli'nin islâmlaştırılması sırasında olmuştur. Yeni fethedilen topraklarda müsahacı ve telifci olmaları sebebiyle çevrelerine bir çok gayri müslimi cezbeden şeyhler müslümanlığı kolayca kabul ettiriyorlardı. Gayri müslimler ya ateşli ve coşkun, esrarlı dinî âyinlerin veya din farkı gözetilmeden hastalara ve yoksullara yapılan yardım etkisiyle müslümanlığı kabul ediyordu¹⁴⁹. İlk devirlerde özellikle hudut böl-

147. *Kolonizatör Türk dervişleri*, s. 341 de 732 nr. 11 Paşaeli defterinden alınan belge.

148. *Müzekki'n-Nüfûs*, Ahmediye, Muhammediye ve benzeri tekke ve zâviye ürünü eserlerin yüzyıllardan beri olduğu gibi, bugün dahi köylerde aranıp okunduğu görülüyor. Bu eserlerin Türk halkının ruh hayatı ve düşünce tarzının oluşmasında oldukça hatırı sayılır roller oynadıkları anlaşılmaktadır. Bu rollerin ne dereceye kadar müsbet veya menfi olduğu ise araştırmaya değer bir konudur.

149. bk. O. Turan, *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, İstanbul 1969, II/166-7.

gelerinde Bizans'ın ağır vergilerinden bıkmış ve ezilmiş ahaliye İslâmiyet'in bu zâviyelerde sunulan popüler şekli çok ilgi çekici geliyordu¹⁵⁰. Bazan bir hıristiyan köyünde, bir manastırın, kilisenin yerine veya yayına kurulan zâviyeler, zamanla oradaki hıristiyan azizine ait menkıbelerin zâviyeyi kuran şeyhinkine karışmasına, böylece her iki din mensupları arasında bir yaklaşmanın ortaya çıkmasına imkân veriyorlardı. Bunun en güzel örneğini Hacı Bektaş ile Baba İlyas-ı Horasanî teşkil ederler. Hacı Bektaş müslüman ahali tarafından kutsal bir velî kabul edilirken bölgedeki hıristiyanlarca da Saint Charalambus olarak takdis olunmaktaydı¹⁵¹. Çorum yakınlarındaki Elvan Çelebi Zâviyesi civarında ise Baba İlyas-ı Horasanî ile Saint Georges halk tarafından aynı kimse olarak kabul ediliyordu¹⁵².

Zâviyelerin ayrıca içtimâî alanda da büyük hizmetleri oluyordu. Bir defa, yolcuların bedava yiyip içme ve yatıp kalkmalarını sağladıkları için hem seyahatlerin hem de ticaret hayatının düzenli bir biçimde akıp gitmesine yardımcı oluyorlardı. Bundan başka çevrede yaşayan yoksullara bedava yiyecek veriyorlardı. Bu itibarla fakir tabaka buralarda kendine bir sığınak bulma imkânını elde ediyordu. Özellikle büyük kasaba ve şehirlerde bu durumun daha da iyi teşkilâtlandığı ve büyük çaptaki zâviye (imâret) lerin, kimsesiz ve yoksulların iâşe ve ibâtelерini yükledikleri anlaşılıyor¹⁵³.

SONUÇ :

Yahûdilik, Hıristiyanlık ve Budizm gibi kendilerine mahsus bazı müesseseler için-

de mistik bir hayat düzeni getiştiren dinlerde olduğu gibi, Müslümanlık da "zâviye, Hânîkah, Tekke..." adı ile anılan bir müessesese aracılığıyla kendi tasavvuf sistemini ortaya koymuş ve geliştirmiştir.

Hicri III. (Milâdî IX.) yüzyılın başlarında ilk büyük mutasavvıflarla beliren bu müessesese, Müslümanlığın yayılışına paralel olarak batıda Kuzey Afrika ülkelerine, doğuda İran üzerinden Orta Asya içlerine kadar sokulmuştur. Çeşitli ülke ve devirlerde değişik isimlerle anılan bu müessesese her iki blokta da İslam dini ve tasavvufunun sanki ileri karakol görevini yapmış ve başarı ile yayılmasına ön ayak olmuştur.

Zâviyeler buldukları yerlerde gerek mimarî yönden gerekse teşkilât ve işleyiş bakımından mahallî özelliklere göre teferruatta az çok farklar göstermişlerse de temelde yine aynı yapıyı, teşkilatı ve yaşantıyı yansıtan kurumlar olmuşlardır.

Yüzyıllar boyunca Türk halkının dinî, içtimâî ve fikrî hayatını yoğuran zâviyeler, gayri müslim halkın da memlekette müslüman ahali ile uzlaşmış bir şekilde yaşamasını kolaylaştırmıştır.

150. Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, trc. O. Şaik Gökyay, Ankara 1944, ss. 114-15.

151. Speros Vryonis, *The decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, Los Angeles 1971, s. 372.

152. *Türk Mektupları*, trc. Ö. Rıza Doğrul, İstanbul 1939, ss. 77-78.

153. *Türkiye maarif tarihi*, I/202. Şüphesiz zâviyelerin çeşitli hizmetleri gereği gibi ortaya koyabilmek için etraflı araştırmalara ihtiyaç vardır.

*İBN BATUTA'NIN ANADOLU'DA ZİYARET ETTİĞİ ZAVİYELERİN
ZİYARET SIRASINA GÖRE ADLARI VE YERLERİ*

<i>Zâviyenin adı</i>	<i>Bulunduğu yere</i>
Bir ahî zâviyesi (adı yok)	Antalya
Bir ahî zâviyesi (adı yok)	Göhlisar (Burdur)
Ahî Sinan ve Ahî Toman zâviyesi	Denizli
Bir zâviye (adı yok)	Tavas (Denizli)
Bir ahî zâviyesi (adı yok)	Milas (Muğla)
Bir zâviye (adı yok)	Muğla
Ahî Ali Zâviyesi	Bercin Köyü (Milas)
Ahî Kalemşah Zâviyesi	Konya
Mevlânâ Zâviyesi (MEVLEVİ ZAVİYESİ)	Konya
Ahî Şerif Hüseyin Zâviyesi	Aksaray (Niğde)
Ahî Caruk Zâviyesi	Niğde
Ahî Emir Ali Zâviyesi	Kayseri
Ahî Bıçakçı Ahmet Zâviyesi	Sivas
Ahmet Kûçek b. Tâcüddîn (RİFAİ ZAVİYESİ)	Amasya
Mecdüddîn Zaviyesi	Gümüş (Gümüşâne)
Ahî Nizamüddîn Zâviyesi	Erzincan
Ahî Toman Zâviyesi	Erzurum
Ahî Bahâ Zâviyesi	Birgi (İzmir)
Mecdüddîn Zâviyesi	Tire (İzmir)
Şeyh Yakup Zâviyesi (RİFAİ ZAVİYESİ)	İzmir
Bir ahî zâviyesi (adı yok)	Manisa
Bir zâviye (RİFAİ ZAVİYESİ)	Bergama (İzmir)
Ahî Sinan Zâviyesi	Balıkesir
Ahî Şemsüddîn Zâviyesi	Bursa
Bir ahî zâviyesi (adı yok)	İznik
Bir ahî zâviyesi (adı yok)	Yenice (Bolu)
Bir ahî zâviyesi (adı yok)	Mudurnu (Bolu)
Bir ahî zâviyesi (adı yok)	Bolu
Bir zâviye (adı yok)	Gerede (Bolu)
Bir zâviye (adı yok)	Kastamonu
Dede Emir Ali Zâviyesi	Kastamonu
İzzeddin Ahî Çelebi Zâviyesi	Sinop